

Heksenstreken

Symboliek van het heksenwezen

Cor Hendriks

1. Initiatie in de heksenkunst

1. Op de mesthoop

‘Man ist nie zu alt zum Lernen,’
sagte die alte Frau,
da lernte sie noch hexen.¹

In de roman *De Heksenhamer* van G.C. Hoogewerff over het Amersfoortse heksenproces in 1594, die in 1929-1930 als feuilleton verscheen in het weekblad *Woord en Geest*, wil het meisje Hendrikje Folderts van de voor heks doorgaande Grietje Segers, bijgenaamd ‘De rode Kater’, het heksen leren. Grietje is daartoe bereid en wil haar woorden leren, die haar *bestemoer* (grootmoeder) heeft meegebracht uit Duitsland en geeft dan twee methoden. We zullen de eerste

¹ Beyer 1985, 34b. Dat men altijd blijft leren ook: *Man wird alt wie eine Kuh / und lernt immer noch dazu*. In het Nederlands zonder rijm: *Een mens is nooit te oud om te leren* (Van Dale 1984, 1556), bij Harrebomée III, 43a: *Zoo lang men leeft, leert men*.

verderop bekijken en beginnen met de tweede: ‘Je gaat naar de mesthoop, als er niemand thuis is, en je klimt erop. En dan zeg je:

Hier sta ik op den mist

En verloochen den Heer Jezus Christ.’

Als ze dat doet, dan zal de Duivel komen in de gedaante van een zwarte kat of een rat of als een jonker met een vederhoed. ‘Maar weet wel,’ voegt Grietje toe, ‘dat je je dan met lichaam en ziel aan de Kwade moet overgeven, dat je afstand moet doen van je doop en God en Christus moet verzaken en evenals de hoop op eeuwige zaligheid! Dan zal de Kwade je helpen en je leren hoe je mensen en vee kunt betoveren en kwaad doen, hoe je het kunt laten onweten en hagelen om de oogst te vernielen.’²

Iemand, die ook wilde leren onweer te maken, was dr. Johann Hartlieb uit Neuburg aan de Donau, schrijver van het *Puch aller verpotten Kunst, Unglaubens und der Zauberey* (1458) en lijfarts en politiek adviseur van hertog Albrecht III van Beieren. In 1446 werden ettelijke vrouwen te Heidelberg verbrand vanwege toverij. Hij kwam daar bij de pfalzgraaf het jaar erop, net op de dag, dat de leermeesteres van die heksen gegrepen was, en vroeg verloof haar te mogen zien. Hij kreeg toestemming van de vorst, die de vrouw beloofde in leven te zullen laten, wanneer ze Hartlieb leerde onweer en hagel te maken, alleen moest ze wel zijn land verlaten. Toen Hartlieb bij de vrouw en de kettermeester (cipier) in een kamertje alleen kwam en van haar verlangde te leren, sprak de vrouw dat ze hem de zaak niet wil leren tenzij hij alles wil doen wat zij hem leert. Hij vroeg wat dat was; hij wil alles doen zolang hij God niet vertoerd en niet tegen het Christelijke geloof handelt. De vrouw lag met één voet in het ijzer (voetboei, -blok) en sprak tegen hem deze woorden: ‘Lieve zoon, je moet eerst God verloochenen en geen troost en hulp van hem ooit meer begeren; daarna moet je de doop verloochenen en alle sacramenten, waarmee je gezalfd en bezegend bent. Daarna moet je alle heiligen Gods en vooral zijn moeder Maria; daarna dan moet je je met lijf en ziel overgeven aan de drie duivels, die ik je noem, en die geven je een tijd te leven en beloven je jouw wil te doen net zolang tot de tijd verstreken is.’ Hartlieb vroeg aan de vrouw: ‘Wat moet ik nog meer doen?’ De vrouw sprak: ‘Niets meer. Wanneer je iets wilt, ga dan een bos in en roep de geesten en offer in de duivelsnaam, dan komen ze en maken je in een uur hagel, waar je wilt.’ Hartlieb zei de vrouw, dat hij het niet wou doen, want hij had tevoren gezegd dat ze hem zulk een kunst moest medelen dat hij God niet zou vertoornen en niet tegen het Christelijk geloof zou handelen, dan zou hij haar bevrijden. Ze zei dat ze het niet anders kon. De vrouw werd vervolgens verbrand.³

De spreuk, die Hoogewerff Grietje Segers in de mond legt en die ze had van haar Duitse grootmoeder, wordt vermeld door Soldan-Heppe voor het protestantse Hessen:

Ich stehe hier auf der Mist

Und verleugne Jesus Christ.

Terwijl in katholiek Elzaß wordt gezegd:

Da stehe ich auf dem Mist

Verleugne Gott, alle Heiligen

*Und meinem Jesum Christ.’*⁴

² Hoogewerff 1920, 23f. Deze Duitse spreuken zijn pas aan het begin van de 17e eeuw opgetekend!

³ Hansen 1901, 132f naar Hartlieb, *o.c.*, c. 34; correctie van titel en jaar van uitgave naar Behringer 1997, 71; echter G. Keil, in: *LdM* IV, 1943f: Hans Hartlieb, *Puoch aller verpotten kunst*, 1455/56.

⁴ Soldan-Heppe I, 274 uit 1659 naar Reuß, *La sorcellerie au 16 et 17 siècle*, 23; de eerste spreuk ook in Hammes 1977, 35, uit Hessen. Vgl. Haberlandt, in: *HDA* I, 1135: Om schade te kunnen doen (= heksen), stelt men zich op een mesthoop, neemt een bezem, naar boven gekeerd, in de hand en roept: ‘*Hier steh ich auf dem Mist / und entsage Jesum Christ.*’ (naar *SAV* 2, 269).

Concrete voorbeelden worden gegeven door Diefenbach. Bij een proces in 1629 in Wertheim rapporteert *Pfarrer* Antonius Knoll van Bettingen over de twee zoontjes van Lorenz Zinksen uit Bettingen, die aan zijn hoede zijn toevertrouwd, ‘dat zulke nauwelijks mondige kinderen van deze boze zaken veelvoudige wetenschap hebben, ook de aanvang van een tegen het Christendom godslasterlijk gebed, dat mij de haren te bergen stonden. *Tale autem initium carminis magici erat* (dat begin van dat toverlied was):

*Ich stehe allhier auf dem Mist,
Und verschwöre den Herrn Jesum Christ.*⁵

In hetzelfde Wertheim verklaarde in 1642 het meisje Catharina over de 41-jarige Anna Maria Schumpen Büttners-Frau, dat deze haar meenam naar de stal en haar beval op de mest te staan en God af te zweren, dan zou ze haar leven lang genoeg hebben. Deze Anna verklaart, dat de vrouw van een Zweedse Korporaal haar op een avond had geroepen om haar alles te leren, zodat niemand haar iets meer zou kunnen doen. Daarop had ze een bosje stro op de grond gelegd, haar bevolen erop te staan en te spreken:

*Hier stehe ich auf dem Mist
und verschwöre dem Herrn Jesum Christ.*

Hierop heeft de vrouw haar naar de keuken gebracht en haar daar met water gedoopt, waarbij ze nogmaals God en alle heiligen afgezworen (*entsagt*) heeft.⁶ Het staan op de mesthoop wordt hier volbracht door op een op de grond uitgespreid bosje stro te gaan staan. Stro is uiteraard een belangrijk ingrediënt van de mesthoop voor de compostering. Michael Weichlin uit Zellingen verklaarde in 1627 te Würzburg, dat een schoolknaap zijn zoon Michael heeft opgedragen een *Trudenschule* (heksenschool) te stichten en *auf dem Miste* God en de heiligen af te zweren.⁷ Praetorius geeft aan hoe men heks wordt, bekende regels als het afzweren van God, het Christelijk geloof en de doop, etc. Dan wordt men in de naam van de Duivel gedoopt door Satan of door een heks. Vaak geschiedt die doop in een ‘Mistpfütze’.⁸ Ook de onbarmhartige heksenprediker David Meder, pastoor in Nebra (Thüringen), weet in zijn bundel preken uit 1605 dat de duivelsdoop vaak verricht wordt in een *Mistpfütze*.⁹

In de door folter verkregen bekentenis van Katharina Holzapfel in 1657 in Neder-Hessen staat te lezen: ‘... ze heeft van haar moeder het heksen op een mesthoop geleerd; daarbij heeft ze een grote zonde begaan en daarover heeft ze [nu] van harte spijt.’¹⁰ In Wertheim in 1642 wordt een 7-jarige knaap verhoord en gevraagd, wat ze in de tuin gedaan hebben, in het bijzonder op de mest. Na dreigen met voedselonthouding ‘bekent’ hij, dat hij er de *Trinknäßlein* (de vrouw, die hem uit

⁵ Diefenbach 1985, 28f; vgl. Lea, 1168 uit Bamberg (1666?), naar Fr. Leitschuh, *Beiträge zur Geschichte des Hexenwesens in Franken*, Bamberg 1883, 27f, terugvertaald: ‘*Hier stehe ich auf diesem Mist (dung) / Und verschwöre unsern Herrn Jesum Christ.*’

⁶ Diefenbach 1985, 63f; de 71-jarige Johann Hotz (ID, 68) verklaarde, dat iemand hem zei: hij wil hem een kunst leren, dat hem geen man op het veld iets doen kon. Hij moet zeggen: ‘*Gott der Vatter mit Dir, Gott Vater mit mir / Gott der Sohn mit mir; Gott der Sohn mit Dir, / Gott der hl. Geist mit uns Allen beiden, der h. Geist mit uns Allen Beiden, / Daß wir mit Frieden von einander scheiden, damit wir wieder im Frieden...*’ Het 2^e was Anna geleerd door de Zweedse Korporaalsvrouw als een middel om zich van alle bedrukking door krijgsvolk zeker te stellen (ID, 64). De vrouw van Hotz, de 57-jarige Anna, verklaart, dat ze op haar elfde door een *Schwarze Plamich* verleid is. Deze verschaftte haar een ‘boel’, die Satan was; die heeft haar op de dans meegenomen, waar veel haar onbekenden waren, en op zijn bevel heeft ze Christo met de bekende formule moeten afzweren (ID, 73); niet duidelijk welke formule.

⁷ Diefenbach 1985, 125.

⁸ Wolf 1994, 473 naar Praetorius 1668.

⁹ Wolf 1994, 161. Een andere plek vermeldt J. Guntern, *Oberwallis*, 691 uit n°1806: In het gerechtsoordeel heet het: ‘*Im ‘Paggler’ auf der gemeinen Wasserleitung hatte sie Gott und alle Heiligen abgesagt.*’

¹⁰ Wolf 1994, 325: ‘... sie habe ihrer Mutter das Hexen auf einem Misthaufen gelernt; dabei habe sie eine große Sünde getan und darum täte es ihr [nun] herzlich leid.’

zijn bed haalde) moest nazeggen: ‘*Ewig verschworen hat verloren.*’¹¹ Een vergelijkbare formule komen we tegen in een Oostfriese sage bij Ter Laan, waarin een jongen de dominee belooft na zijn dood terug te komen om te zeggen of hij zalig is geworden; hij komt als zwarte kraai en verklaart:

*God en de heiligen afgezworen
Is eeuwig verloren.*¹²

Ook in de in de volgende paragraaf behandelde sage uit Fischbach heeft de moeder met de dochter afgesproken; ze ziet raven, vraagt hoe het met haar dochter gaat en eentje zegt:

*Gott verschworen
geht ewig verloren!*

en vliegt jammerlijk krijtend weg.¹³ In een sage uit Baden leert een 7-jarig meisje heksen van haar peetmoeder (*Taufpate*), ze toont haar vader het melken uit een handdoek en deze laat haar doodbloeden, haar bezwerend hem te berichten. Na haar dood komt een raaf op het huis en schreeuwt:

*Wer Gott einmal verschworen
Ist auf immer und ewig verloren!*¹⁴

Ook in Oost-Pruisen laat een dominee zijn dochter doodbloeden, omdat ze van haar moeder het heksen geleerd heeft, en vraagt haar hem te komen berichten. Na drie dagen verschijnt ze en zegt: ‘*Papachen, auf ewig, auf ewig, auf ewig bin ich verdammt.*’¹⁵ Ook in Pommeren is de formule bekend. De te Hohendorf verbrande heks kwam na haar dood niet als duif maar als zwarte raaf de in haar onschuld gelovende dominee berichten:

*Gott einmal verschworen
Derselbe ewig verloren.*¹⁶

Op de diocezaansynode van 1404 in Langres werd als ‘kettters en te vuur en te zwaard te verdelgen’ de volksmening verboden, dat iemand, die vloeken en verwensingen aanwendt, waarmee men zich min of meer vormelijk de duivel overgeeft (als Godverdomme, I’ll be damned, de duivel moge me halen, etc), absoluut op geen wijze uit het geweld van de duivel bevrijd kan worden.¹⁷ Het geloof is ook in Zweden bekend. Een vrouw, die toverij heeft bedreven ligt op haar doodsbed. De predikant vraagt haar na haar dood terug te komen en te zeggen of ze

¹¹ Diefenbach 1985, 49.

¹² Ter Laan 1981, II, 60f naar Strackerjahn, *Aberglaube aus Oldenburg* II, 207 (Saterland); vgl. Sloet 1887, 230: De pastoor vraagt: ‘*Jan, bist dut?*’ ‘*Ja, Gott un de Hillgen eenmal versworen / Is ewig verloren.*’

¹³ Strackerjan 1972, I, 369f n°208.e (uit Visbek = Fischbach).

¹⁴ Petzoldt 1970, 14 N°25: *Hexe ist ewig verloren*; Ranke 1910, 232f = Baader, *o.c.*, I N°306 (uit Baden).

¹⁵ Erich Pohl, *Die Volkssagen ostpreussens*, Hildesheim/New York 1975, 91f: ‘Milch- und Wetterzauber’ naar E. Lemke, *Volkstümliches in Ostpreußen*, Allenstein 1899, III, 115 N°79. Het leeg laten lopen van de heks is door Klintberg (2010, 288) opgenomen als type N64: *Veins of witch are opened*. The witch (her daughter who has learnt to practice magic) is placed in a tub filled with lukewarm water and her veins are opened, so that she bleeds to death (4 reg.). Voor de priester, vgl. ID., 238 type L137: *Parson sees raven and dove by dying person*. A parson sees a raven by a dying sinner, then a dove when the sinner repents (3 reg.).

¹⁶ Jahn 1880, 333 N°417: *Die verbrannte Hexe zu Hohendorf*.

¹⁷ Hansen, *Zauberwahn*, 301 nt. 4. Dezelfde verwerpelijke gedachte zien we ook in een variant van SINSAG 0535: *Hexenkunst wird gelehrt: Frau lehrt Kind*, uit het Zwarte Woud (Rünzig, 15f), waarin een 8-jarige knaap van een vrouw een boterbrood krijgt en dan muizen kan maken door 3x aan de onderkant van de tafel te kloppen, 3x erop om ze te laten verdwijnen. De leraar ondervraagt hem en geeft met zijn ouders de zaak aan. De vrouw wordt ondervraagd, bekent en wordt verbrand; de jongen wordt in een koud bad gezet en de aderen geopend, want hij kon er niet meer vanaf geholpen worden! Peters 2002, 232: the immediacy and imminent danger of this crime [of witchcraft, the new heresy (around 1450)], its inherently monstrous character, made it one of those ‘excepted crimes’ for which there was to be no possible expiation short of death, since there was no way by which an accused person could adequately repent, and hence no justification for mercy in sentencing.

gered is. Na haar dood komt ze terug in de gedaante van een varken en vertelt de predikant, dat de Vader en de Zoon haar vergaven, maar de Heilige Geest niet.¹⁸

In een sage uit Oldenburg moet een jongeling iedere avond de paarden naar de wei brengen en komt langs een eik, waar de heksen van het dorp iedere avond zitten te kaarten en te spelen. Op een keer vraagt hij of hij mee mag spelen. Dat mag, maar dan moet hij ook tot hun gezelschap behoren. Hij zegt dat te willen. Dan moet hij hen de formule nazeggen: *'Ich beschwöre bei dem Teufel und allen seinen Bösen.'* De jongen zegt echter: *'Ich beschwöre bei Gott und allen seinen Heiligen.'* Meteen zijn al de heksen verdwenen en ze hebben zich daar niet meer laten zien.¹⁹ Dit lijkt sterk op een in 1966 door Jaarsma opgetekende versie van de Fries Johannes Veenstra, waarin drie gereformeerde ouderlingen, die meer van de duivelskunsten wilden weten, naar drie trouwlustige heksen gingen en te kennen gaven met hen te trouwen als zij hen de beginselen van de vrije kunst bijbrachten. De heksen namen hen mee naar een donkere schuur, waar ze moesten zeggen: 'Ik verzweer God met zijn hele aanhang en hebben en houden; ik houd het met de Duivel en zijn aanhang!' De mannen vervloeken echter de Duivel en hangen God aan. Op dat moment licht de schuur op en zien de ouderlingen plotseling drie paarden in de schuur staan en maken dat ze weggelopen.²⁰

Een andere versie werd door Mevr. Huizenga-Onnekes in 1917 te Oudenzijl opgetekend: Iemand uit Oudeschans wil als heks aangenomen worden. Ze is al beleerd, moet alleen nog haar spreukje opzeggen. De Oude [= de duivel] zal het haar zelf voordoen, gaat op een wilg staan en zegt:

*Ik stoa hier op 'n wilgen,
Ik sweer God òf mit aal zien hilgen.*

Dan gaat hij eraf en moet zij erop en hem het spreukje nazeggen. Maar toen zij erop was, durfde ze niet of wilde ze niet en zei:

*Ik stao hier op 'n wilgen,
Ik sweer de duvel òf mit aal zien hilgen.*

De Oude Vent is weer eens bedrogen.²¹ Dezelfde formule is te zien in een Oost-Friese variant bij Ter Laan: Een vrouw, die heks wil worden, gaat met iemand, die het al kan, onder een wilg zitten en zegt haar na:

*Hier zit ik onder de wilgen,
Ik verzweer God en alle hilgen.*²²

---

¹⁸ Klintberg 2010, 66 type C84: *The Holy Ghost did not forgive* (1 var.). Veel algemener is het verhaal, dat als een zondaar naar het kerkhof wordt gebracht, raven, kraaien of eksters over de koets vliegen (ID., 57 type C29 in 9 regio's) of dat een slang, als de kist in de grond zakt, over het deksel glijdt (C30, in 7 regio's). Een zwart dier (hond, raaf) gezien (in de kamer) op het moment van sterven, betekent dat de dode verdoemd is (ID., 53 type C1 in heel Zweden), terwijl een witte vogel betekent, dat de dode gezegend is (C2, in 5 regio's). Soms is sprake van een gevecht tussen een zwarte en een witte vogel; de witte wint en de ziel is gered (C3, 4 reg.).

¹⁹ Strackerjan 1972, I, 427f n°229a.

²⁰ Meertens Instituut VVB CJ0146805 (Collectie Jaarsma, verslag 146).

²¹ Huizenga-Onnekes/Fijn van Draadt, 46: *De heksenspreuk*. Dit thema is door Sinninghe opgenomen in zijn *Sagenkatalog* als SINSAG 536: *Hexenkunst wird gelehrt. Erwachsener verzichtet darauf wenn er Got (Maria) abschwören soll*. Er zijn slechts een zestal versies van opgetekend, 3 in Groningen, 2 in Friesland en 1 in Noord-Holland. De betekenis van de sage is simpel: om het heksen te leren is het noodzakelijk God af te zweren. De heksery wordt gezien als een vorm van ketterij, als het afvallen van het ware geloof en als toewijding aan de Duivel, de grote vijand van het ware geloof. Door Van Haver (1964, 346 n°999) is dit anders opgenomen: Om de duivel af te weren, moet men zeggen: *'Ik sta hier op de wilgen; / ik loof God en al zijn Hilgen.'* Uit Veendam (Gr.) 1858, met de opmerking, dat 'het wel alleen de laatste zin [is] die belang heeft, daardoor gaat de duivel op de vlucht. De eerste zin is vulling.' Maar de formule is niet om af te weren, maar om af te zweren.

Daarentegen heet het in een sage uit Baden: een boer haalt zijn vrouw over hem heksen te leren. Ze neemt hem tussen elf en twaalf uur 's nachts de tuin in, waar ze ieder een riek (*Mistgabel*) nemen en zij hem beveelt achter haar aan te lopen rond de mesthoop (*Dunghaufen*) en haar na te zeggen:

Ich verleugne Herrn Jesum Christ!

Maar de boer zegt:

Und ich schlag tot, was vor mir ist!

En hij slaat haar met de riek dood.²³ Hetzelfde antwoord, waarna hij haar met zijn hak doodslaat, geeft in een Hessische sage (van A. Gehron te Knoden, 1939) een man, wiens vrouw hem het heksen wil leren en hem meeneemt op de mesthoop, waar hij haar moet nazeggen:

*Hier steh ich auf dem Mist
und fahr hinab von Jesus Christ!*²⁴

In de door Josef Müller rond 1920 in Uri, Zwitserland, verzamelde collectie sagen zijn twee fraaie versies van deze sage te vinden onder de titel: *Die entlarvte Hexe*. De eerste, van de 70-jarige Mevr. Zäzilia Gisler-Walker, vertelt van een boertje, wiens vee door een heks is verdorven en nu ook een heksenmeester wil worden. Zijn vrouw raadt het hem af, maar wil hem tenslotte zelf de heksenkunst leren. Hij moet haar om middernacht met zijn riek naar de mesthoop vergezellen, de riek erin steken en God en alle heiligen afzweren. Ze zegt de formule voor, maar hij doorsteekt haar met de riek met de woorden: '*Jetz g'seh-n-i, das za Häx bisch* (Nu zie ik dat je een heks bent)!' De tweede, van de 68-jarige boer, voerman en dagloner Josef Baumann uit Gurtneellen, vertelt over een raadsheer te Ried, getrouwd met een van drie uit den vreemde gekomen zusters, die zijn vrouw van hekserij verdenkt en op de proef stelt met de vraag het hem te leren. Ze laat hem 's avonds naar Amsteg afdalen, waar ze samen op een *Rosmiststock* gaan staan en zeggen: '*Jetz simmer ufem Rossmist*.' Dan zegt ze: '*Jetz verschweere-mer Jesum Christ!*' Maar hij zegt: '*Und ich erschlah, wer näb-mer isch!*' en slaat haar dood.²⁵ In Schleswig-Holstein moet je om een heks te worden zweren:

*Hier trete ich in dieses Nest
Und verlasse unsern Herrn Jesu Christ.*²⁶

In een Oostenrijkse versie (van Frau Alois Wiedemann uit Hajos) ontdekt een wever, dat zijn vrouw een heks is, en dwingt haar het hem ook te leren. Ze neemt hem mee op de mesthoop, waar hij haar moet nazeggen: '*Ich stelle mich auch auf den mist*,' en hij vervolgt: '*Und ich schlag nieder, was vor mir ischt!*' En hij slaat haar neer.²⁷ In een andere Oostenrijkse versie wil een heks haar man het heksen leren en deze is akkoord, beklimt de mesthoop en moet haar

²² Laan 1981, 2, 56 naar Lübbling, *FS*, 176. Vgl. Peuckert 1966b, II, 362f n°1159: *Wie man hexen lernt*. De nieuweling gaat met een oude rot onder een wilg en zegt deze na: '*Hier sitte ick unner Willgen / und verschwere Gott und alle Hillgen*.' Dan schrijft ze met bloed haar naam in een boek. Zaunert 1928a, 176: *Vom hexen lernen*: ganz förmlich durch irgendeine feierliche Handlung, indem man sich mit dem eigenem Blut verschreibt oder von Gott lossagt. Een vrouw, die heks wil worden, gaat met een heks onder een wilg zitten en zegt haar na: '*Hier sitte ick unner Willgen / Un verswere Gott un alle Hillgen*.' Dan moet ze met haar eigen bloed haar naam in een boek schrijven. (naar Strackerjan I, 367 n°208 uit Saterland; vgl. *Zts.d.Ver.f.Vk.* III, 389).

²³ Petzoldt 1970, 15 N°28: *Der übel belohnte Hexe*; Ranke 1910, 24 = E. Baader, *Volkssagen aus dem Lande Baden*, Karlsruhe 1851, I N°300.

²⁴ Schopp 1967, 29: *Die Hexe auf dem Mist* (vgl. Wolf, *Hess. S.* N°105).

²⁵ Müller 1926, I, 92f N°121.1 en 2.

²⁶ Neckel 1964, 262f: *Die Hexen* naar Müllenhoff, K., *Märchen, Sagen, Lieder aus Schleswig-Holstein*, Kiel 1845, N°289: '*Nest*' is duidelijk in de plaats van '*Mist*' getreden. (= Müllenhoff 1976/1925, 228 n°336; herkomst onduidelijk).

²⁷ Petzoldt 1994, II, 43 n°38: *Die Hexensalbe* (naar: J. Györgypál-Eckert, *Die deutsche Volkserzählung in Hajos*, Hamburg 1941).

nazeggen: *‘Ich schwöre ab vom Herrn Jesus Christ,’* maar de boer zegt: *‘Und ich schlah ahi, was vor mer ischt!’* En hij slaat haar met de bezem van de mesthoop af.²⁸

De duivel is verbonden met de stank van ontbinding. Toen hij (waarschijnlijk toen hij nog jong was) per ongeluk in een wijwatervat viel, bevrijdde zijn grootmoeder hem van de gevolgen door hem 3x te dompelen in het riool van de hel.²⁹ Een riool in de hel lijkt me dubbelop. De geur van verrotting hangt om hem heen en als hij ergens geweest is, hangt er de geur van zwavel, van rotte eieren (H₂S). Dat zeggen ook de spreuken over de duivel: *Hij slacht [= gelijkt] den duivel: hij vertrekt met stank*, bij Servilius: *Hy scheyt met stanc gelijc dye duyuel*, en: *Met stance scheyden gelijck die duyuel*, bij De Brune: *Hij scheydt met stanck, en vuyl fatsoen, / Ghelijck de duyvel placht te doen*. Campen evenals Meijer: *Hy ruymt mit een stanck, hy slachtet die Duyvel*, wat bij De Brune werd tot: *Hy gaet daer in des duyvels gangh, / Hy scheyter uyt met vuyle stanck*. Bij Tuinman: *De Duivel wierd het moede, en scheidde met een stank*.³⁰ In het Engels (16^e eeuw): *The devil always leaves a stink behind him*.³¹ In het Duits: *Wo der Teufel ist, da stinkt es auch*.³² Ook stront en drollen horen bij de duivel: *Het is een grappige duivel (ziel): de drollen hangen zijn gat uit*. De duivel hangt uit op onsanitaire plekken: *Hij grinnikt als de duivel voor het gootgat*. Ook de hel stinkt: *dat stinkt naar de hel*.³³

Trachtenberg noteert in zijn *Jewish Magic and Superstition*, dat het *Habdalah*-ritueel, dat het begin van de week (op Zaterdagavond) markeert, sinds lang als een van de vaste onderdelen het ruiken van sterk geurende kruiden heeft. Als uitleg voor dit gebruik werd gezegd: ‘wanneer de Sabbath over is, worden de vuren van Gehinnom opnieuw opgestookt en verspreiden een vreselijke stank; wij ruiken daarom aan deze kruiden zodat ze ons mogen beschermen voor de vuile stank van de hel.’³⁴

Aanvulling

Op het internet vond ik een artikel van Max Siller, getiteld ‘Zauberspruch und Hexenprozeß. Die Rolle des Zauberspruchs in den Zaubers- und Hexenprozessen Tirols’, gepubliceerd in *Festschrift Eugen Thurnher*, uitgegeven door Werner M. Bauer, Achim Masser en Guntram Plangg in

²⁸ Beitzl 1953, 106 n°169; *Abschwören*. Vgl. uit Boms: Een man, die het heksen wil leren, wordt door zijn vrouw meegenomen op de mesthoop. Hij moet haar nazeggen: *‘Jezt stand i uf em Mist.’* Dan moet hij zeggen: *‘Jez verleugne i Herr Jesum Christ.’* Maar hij zegt: *‘Jez schlag’ i nieder, was voor mir ist.’* En hij slaat haar met de bijl dood. (Birlinger 1874, I, 123 n°145: *Wie der Mann das Hexenwerk lernen solt*). Vgl. Peuckert, DS 101f n°172: *Der Hexenbund*, waarin een man door zijn vrouw om middernacht wordt meegenomen. Beiden knielen op een mesthoop; hij moet haar nazeggen: *‘Sag ich mich los von Jesus Christ’*, maar hij zegt: *‘So schlag ich tot, was vor mir ist.* En hij slaat haar met zijn bijl dood.

²⁹ Trachtenberg 1945, 49. Harrebomée I, 165b heeft de spreuk: *Hij zit gelijk de duivel in een wijwatervat*; Van Dale 1999, 172: *Tekeergaan als een duivel in een wijwatervat*: In België is deze vergelijking gangbaar voor wat in Nederland eerder *als een bezetene tekeergaan* wordt genoemd. Er is duidelijk verwantschap, want ook daarin speelt de Satan een rol: ‘bezeten’ wil zeggen ‘bezeten van de duivel’. De uitdrukking komt ook voor in het Frans: *se démènent comme un diable dans un bénitier*.

³⁰ Harrebomée III, 172b: Verder zonder de duivel: *Hy scheyde met eenen stanck*, etc.

³¹ DQP 416 n°16.

³² Beyer 1985, 562b.

³³ Van Dale 1984, 1068. Van iets dat erg stinkt, wordt gezegd: *Het stinkt als de hel!* Hoewel gezegd wordt, dat geld niet stinkt (*pecunia non olet*), wordt toch gezegd, dat iemand stinkend rijk (Duits *stinkreich*) is of een rijke stinker is. Hij stinkt van het geld, Engels: *stinks of money* (it smells like hell); Duits *nach Geld stinken*. Harrebomée I, 298a meldt: *Het is een heilige: hij loopt sch[ijtend] door de hel*. In het Duits: *es stinkt zum Himmel*, het is hemelstergend (godgeklaagd) (Van Dale 1983, 1225). Duits *stinkvornehm*, poepchic (Haagse kak; kakmadam; bekakt).

³⁴ Trachtenberg 1970, 67, die tussen haakjes op een andere uitleg wijst: De kruiden versterken het lichaam tegen het vertrek van de ‘additional soul’ [= ‘double’], die het bewoont tijdens de Sabbath.

Innsbruck 1982 (pp. 127-154). Hierin bespreekt hij het proces tegen Christoph Gostner in 1595, die een ‘diefzegen’ meedeelde, beginnend met de woorden: ‘O Herr Jesu Christ, ich knie auff disen mist’. Siller wijst op de analogie met de zgn. ‘Jobzegen’, die al in de 11^e eeuw bekendheid genoot in de vorm ‘Job lac in miste, er rief uf ze Criste.’³⁵ Terwijl hier waarschijnlijk aan de magisch genezende kracht van de mest[hoop] gedacht wordt, geldt de mest[hoop] in spreuk en sage als verblijfplaats van de boze geesten en dient voor allerlei boosheids- en schadetover.³⁶ Zo geeft een bijgeloof uit Zürich de volgende aanwijzing voor het maleficium: ‘Om schade te kunnen doen, neemt men plaats op een mesthoop, neemt een bezem, naar boven gekeerd, in de hand en roept:

*Hier steh ich auf dem Mist
Unf entsage Jesum Christ.*³⁷

In dit maleficiumrecept is kennelijk de oorspronkelijke zin van de spreuk verloren gegaan. Zijn intentie en de aangewende hulpmiddelen geven hem duidelijk aan: het betreft een afzweringsformule van de heksen. Wie namelijk in de heksen- of duivelsbond opgenomen wil worden, moet het Christelijk geloof afzweren en voor dat van de duivel verruilen.³⁸ In Hessische heksenprocesakten van het jaar 1633 luidt de betreffende formule:

*Hie stehe ich uf dieser mist
und verleugne des lieben herrn Jesu Christ.*³⁹

Dat deze formule in het Alpengebied, dus in het thuisland van Gostner en zijn rechters bekend is, betuigen sagen uit dit gebied. Zo voert in een in 1861 opgetekende sage uit het Paznaundal een heks haar man vanaf de heksensabbat naar huis op de mesthoop, wil hem de zwijgeed afnemen en hem in de heksenbond opnemen, doordat hij de volgende woorden moet nazeggen:

*Ich trete aud diesen Mist,
Und schwöre ab dem Herrn Jesu Christ.*⁴⁰

De redenering van Siller is niet correct. De sage uit 1861 kan niet als bewijs dienen, dat de formule bekend was aan Gostner of zijn rechters, net zo min als dit van Grietje Segers kan worden gezegd. De oudste optekeningen van de formule stammen uit het begin van de 17^e eeuw en komen uit Duitsland. In 1616 werd de 12-jarige Margret Hedwig uit Erlenbach in Remlingen opgesloten en verhoord. Ze beschuldigde zichzelf en haar ‘Fräulein’ Margareth Schmidt, de weduwe van Michel Schmidt uit Unteraltertheim, van hekserij. Volgens Margret moest ze van de

³⁵ 92. Naar MSD II, 279.

³⁶ 95-97. Voor aanwending van mest in heiltover, zie HDA II, 471f. Siller verwijst naar sagen als Wolf, 254 nr. 6; bij Alpenburg, *Alpensagen*: een knecht die aan de heksendans op de Ritten deelneemt, ontwaakt 's morgens bont en blauw en met opengekrabd gezicht in de koemest (p. 335); twee Eggentaler boeren vinden hun heksenboekjes in stukken in de tuin en op de mesthoop (356f); ook HDA II, 473 en V, 333ff.

³⁷ 98. SAVk 2, 1898, 269. (Zie boven n. 4)

³⁸ 99. Vgl. Soldan I, 274.

³⁹ 100. Grimm II, 900, Anm. 2. Deze afzweringsformule schijnt de gebruikelijkste te zijn; daarnaast de volgende varianten: “Hier steh ich auf dem Mist / Und verleugne Jesum Christ.” (HDA II, 473); of: “Da stehe ich auf dem Mist, Verleugne Gott, alle Heiligen und meinen Jesum Christ.” Of: “Ich stehe hier auf der Mist / Und verleugne Jesum Christ” (Soldan I, 274); dit komt overeen met de Nederduitse formule: “Her trede ik in din nist / und verlate unsen herre Jesum Christ.” (Grimm II, 900, Anm. 2) [nist = nest, zie boven n. 26].

⁴⁰ 101. Alpenburg, *Alpensagen*, 200f; de man varieert echter de tweede regel van de spreuk tot een moordaankondiging: “Ich trete auf diesen Mist / Und dich hinein, Luder das du bist!” en hij nam de eerste de beste knuppel, sloeg de heks dood en trapte haar zo ze was in de mesthoop. De historische kern van deze ruwe sage zou de moord op een echtgenote zijn, die de man legitimeerde met de uitspraak, dat zijn vrouw hem voor de duivelbond wilde winnen. Dit is echter onzin, zie boven de voorbeelden uit Hessen: het doden van de heks is een vast onderdeel van het verhaal.

Fräulein de woorden ‘Ich stehe auf dem Mist, verleugne unsern Herrn Jesu Christ und alle seine Engel’ nazeggen. Toen kwam een lange man en zei, wanneer ze dat leerde, dan zou ze haar leven lang genoeg hebben. Hij gaf haar een gouden daalder, die echter de volgende dag een eikenblad bleek te zijn.⁴¹ In deze oudste optekening is het rijm verstoord door de toevoeging ‘und alle seine Engel’, dus misschien bestond de formule op dat moment nog niet.

2. Het ritueel van de zwarte pot

Een Oldenburgse sage is een voorbeeld van het heksen leren door middel van het ritueel van de Zwarte Pot. Twee heksen beloven een jong meisje in Fischbach, dat ziekelijk is, beterschap als ze leert heksen; daartoe moet ze een zwarte pot vasthouden en driemaal zeggen:

*‘Ick verswere Gott
un glöwe an den swarten Pott.’⁴²*

Ter Laan heeft van dit ritueel ook twee Nederlandse voorbeelden al wordt de pot niet zwart genoemd (volgens het spreekwoord is hij dat al). In een versie uit Groningen gaan mensen, die iets in hun schild voeren of in nood zitten, naar de heks in het Kolhamster Bos. Ze laat hen een vinger in een pot steken en haar nazeggen:

*‘Ik doop in deze pot,
En ik verzweer God,
En ik geloof in de Duivel
Met al zijn engelen.’*

Ze liet het haar zoon Outse doen, met wie ze niet goed kon opschieten, maar hij zei te geloven in God en de duivel met al zijn engelen te verzweren, waarop zijn moeder verdween en eerst vijftig knorrende varkens, toen allemaal katten om hem heen verschenen, die zijn weggaan verhinderden. Daarop zei hij tegen zijn moeder: ‘Je ziet me nooit meer!’ En ze hebben hem ook nooit meer in Kolham (= ‘heks-dorp’) gezien.⁴³ Een tweede versie uit Groningen gaat over een kerel, die het heksen wil leren. Aaltje zal hem de kunst wel bijbrengen. Ze gaan naar een stille plek in het hooiland. Daar moet hij op een oude, holle wilg klimmen, waar de takken afgeknapt zijn en waarin een katuil zijn nest heeft. Daarin moet hij een vinger steken en zeggen:

*‘Ik stip in deze pot,
en ik verzweer God
en ik leuf de Duvel
mit aal zien engels.’*

Hij klimt in de boom, maar als hij bovenin zit, wil hij niet of kan hij niet, want hij zegt:

*‘Ik stip in deze pot,
Ik geleuf in God!
Ik verzweer de Duvel
mit aal zien engels!’*

---

⁴¹ Robert Meier, ‘Strafjustiz auf dem Land. Die Tätigkeit der Zent Remlingen in der Zeit des Fürstbischofs Julius Echter mit besonderer Berücksichtigung der Hexenprozesse’, in: *Mainfränkisches Jahrbuch* 67, 2015, 143-166, hier 159 n. 86, naar StAWt-G Rep. 58 nr. 116, Juli 26.

⁴² Laan 1981, II, 56f = Zaubert, *Westfälische Sagen*, 278 = Peuckert 1966b, 366 N°1167 = Strackerjan I, 369f n°208e.

⁴³ Laan 1981, II, 55 naar Huizenga-Onnekes & Ter Laan, *Groninger Volksverhalen*, 89.

Hij heeft het heksen nooit geleerd.⁴⁴ Een Friese versie tekende S.J. van der Molen, die het heeft over een veel 'ernstiger' geval van hekserij, in 1955 op van een 70-jarige man (B. B.) uit Houtigehage bij Drachten, die overtuigd was van de realiteit. Het gaat om een jongen in dienst bij twee boerinnen, die bij Bergumer Nieuwstad woonden, die meer konden dan u en ik, wat de jongen wist, en hij vroeg zijn bazin het hem ook te leren. Dat kon, maar dan moest hij driemaal om een pot lopen zeggend:

*'Ik verdoem God,
maar ik loof de pot.'*

De jongen deed het en kon daarop ook heksen.⁴⁵ Nog een versie komt uit Broek in Waterland, waar Trijntje Parrekiet iemand, die ze het kollen leerde, naast zich liet zitten en zeggen:

*'Ik steek mijn vinger in deze pot;
Ik hou het met de duivel en niet met God.'*

De pot wordt omschreven als een lege broeipot, die komt aanhuppelen; de leerling zegt echter: 'Ik houd het met God en niet met de duivel, en jij kunt naar de weerlicht lopen!'⁴⁶ Een pot op poten? In een Hessische versie neemt een de zwarte kunst beheersende man uit Sichenhausen zijn dienstmaagd en een nieuwe aardewerk pot mee naar de heksensteen, zet de pot op de grond, loopt er 3x omheen en zegt:

*'Hier veracht ich meinen Gott,
Und glaube an diesen Pott.'*

Maar het meisje zegt: 'Ik geloof echter aan God, Loop jij naar de duivel met je pot!' en zegt haar dienst op.⁴⁷ In een Nederduitse versie moet een meisje in een kring om de pot gaan en zeggen:

*'Ick verschwäre Gott
un glöwe an diese neien Pott.'*

Op advies van haar vader zegt ze echter:

*'Ick verschwäre ju un den neien Pott
un glöwe an Gott.'*⁴⁸

In Oldenburg moet om een heks te worden en de vaart naar de Blocksberg mee te maken gezegd worden:

*'Ik verswäre üsen herrgott
Un glöwe an düssen pott.'*⁴⁹

---

⁴⁴ Huizenga-Onnekes/Fijn van Draadt, 47: *Hai het 't heksen nooit leerd* (uit De Pallert); vgl. Haan 1978 (*Onze Volksrijmen*), 326 n°24: bezwering uit Groningen: 'Ik stip in dizze pot / En ik versweer God / En ik leuf de Duvel / Mit aal zien Ingels.' Het klimmen in de boom is uit de 'wilgen'-versie.

⁴⁵ Molen 1979, 93f. De jongen leert o.a. uit bies melken en doodt daarmee een koe, vertelt dit 's avonds zijn ouders, die schrikken en hem zeggen er mee op te houden. Maar, zo voegt de verteller toe, het heeft nog heel wat moeite gekost om de jongen uit de macht van de twee vrouwen te bevrijden. Van der Molen verwijst voor de gelofte bij de pot naar de afbeelding van Molitor uit 1489: *Heksen als weertovenaressen bedrijven zwarte magie door een haan en een slang in de toverpot te stoppen* en zegt dat dit herinnert aan de duivelsdienst, waarvan de processtukken uit de 15^e en 16^e eeuw gewagen. 'Al met al een uiterst boeiend stukje volksgeloof, waarvan de kern stellig vele eeuwen oud is.'

⁴⁶ Laan 1981, II, 56 naar Boekenoogen in: *Vk* 10, 231 uit de collectie Bakker, zie Meder 2001, 379: 0407 voor de orig. versie uit 1903 en p. 423: 0535 voor de door Bakker in 1922 gepubliceerde versie. Geen informant opgegeven.

⁴⁷ Petzoldt 1970, 13f N°24: *Hexer schwört Gott ab* (Hessen) = Zaubert, *Hess-Nassau* 1929, 289 = Bindewald, *Oberhessisches Sagenbuch*, Frankfurt 1873, 115 uit Herchenhain.

⁴⁸ Peuckert 1961, I, 42f N°66 (VZfVk 1, 1889, 225f: *Ich verschwöre Gott*).

⁴⁹ Soldan-Heppe II, 372 naar L. Strackerjan 1909, I, 369; ook in het gebied van Braunschweig hoeft men om de Blocksbergvaart mee te kunnen maken slechts te zeggen: *Ik verswäre üsen Hergott / un glöwe an düssen pott* (Weiser, in: *HDA* I, 1426 naar Andree, *Braunschweig*, 276).

Ook in een sage uit de Franse Alpen uit 1959 dopen jongens in navolging van bespiede meisjes hun vingers in een pot, zeggen: ‘*Frangigou,*’ en vliegen de schoorsteen uit naar de synagogue.⁵⁰ In Frankrijk is ook de ‘nieuwe pot’ bekend. In Donges in de Pays Nantais moet men om in contact te komen met de duivel een *pot de grès* kopen, geheel nieuw, nooit dienst gedaan hebbend, en een zwarte kip en die in de ene hand, de pot in de andere hand houdend in de nacht van vrijdag op zaterdag naar een kruis[punt] gaan en driemaal roepen, na de pot op de grond te hebben gezet: ‘*L’argent de mon pot neuf!*’ Even later komt een groot licht naar het kruis[punt], dat 3x stevig trilt. Dan komt de Duivel van onder de aarde tevoorschijn, achter de voet van het kruis, in de gedaante van een lange, zeer lelijke en zeer bebaarde man, gehuld in een grote zwarte mantel. Zonder een woord te zeggen neemt hij de (zwarte) kip en vreet die in zijn geheel in één hap op. Meteen is de *pot de grès* gevuld met goud- en zilverstukken net zo nieuw als de pot.⁵¹

Het gaat dus om een ‘nieuwe pot’, zoals te zien is in een citaat bij Soldan-Heppe: Iemand, die de mensen wil betoveren ‘...*köpt (ok) in aller duvel namen einen poth, makt den poth ful tuges van adderen en slangen, de up der röstten braden sind und melck dartho gedan, maket den poth tho in aller duvel namen un get en vor de doren der naberschap in aller duvel namen.*’ (koopt in alle duivels naam een pot, maakt de pot vol vergif van adders en slangen, die op het rooster gebraden zijn en maak, na melk erbij te hebben gedaan, de pot toe in alle duivels naam en giet het voor de deur van de buurman in alle duivels naam).⁵² In 1560 bekende Catharina Wolgemodesche, *bordich von Hamborch*, beschuldigd van hekserij, deze methode te hebben toegepast: Ze had *einen poth ful tuges van adderen und schlangen, de sze thom ersten up der röstten gebraden hedde und melck dartho gedan hedde, in aller duvel namen thogemaket, und uth bevel eres emannes hedde sze dat sulvige thogemakede tuch der Arnt Peterschen der hakeschen in aller duvel namen vor erer doren gegaten.*⁵³

Zo’n pot wordt voor vele dingen gebruikt, zoals onweer-koken, het bewaren van padden of liefdestover. Ook voor het onttoveren van behekste koeien wordt een nieuwe pot aanbevolen. Een oud recept luidt: Neem melk, urine en stront van de koe, doe dat in een *nieuwe pot*, sluit die met een *nieuwe schort*, die erop passend is, en maak hem goed, dat geen damp eruit kan en zet hem op het vuur; dan moeten de heksen, die het gedaan hebben, naar je huis komen.⁵⁴ In een Mechels geschrift uit 1702 wordt gezegd: *Coopt eenen nieuwen herdenen [= aarden] pot buyten ende binnen verloot alsoo hij u ghelost wordt, daer toe oock onghetelde naghelen ook soo sij u ghelost worden [d.i. zonder afdingen?], [h]anct den pot vool soete melck over het vier met de naelden van de betooverde beeste – deze melck moet voor de sonne ghemoelcken zijn – en dan soo nemt twee repetanden⁵⁵ en lecht die int vier, dat sij gheloeijende heet sijn, en steckse inde melck*

⁵⁰ Joisten/Abri 1995, 153f uit Les Andrets, Isère.

⁵¹ Sébillot 1968, II, 123f; vgl. het ‘kat in de zak’-verkopen aan de duivel. In Bréal-sous-Monfort moet je om met de duivel in contact te komen om middernacht gaan naar een driesprong met een zwarte kip en rondlopend zeggen: ‘*Qui veut ma poule?*’ Dan komt *Bigette* (de duivel) en betaalt de gevraagde prijs (om later de ziel van degene die hem geroepen heeft te halen). Een Vlaamse variant uit de buurt van Aath luidt: ga om middernacht naar een kruispunt met een zwarte hen en roep: ‘*Argent de ma poule!*’ De zwarte kip (hen, hoender) is in heel het Land van Aalst bekend. Kom je om middernacht met zo’n kip op een kruispunt (vierweg), dan zie je al de heksen, of: dan heb je de duivel bij je. (A. Gittée, in: *Volkskunde* 2, 229f, die erop wijst, dat Delrio reeds in zijn *Disquisitionum magicarum libri VI* uit 1599 vermeldt, dat een tovenaer een zwarte hen op een kruisweg in de lucht wierp om zo een storm te doen opkomen; zie Wolf 1843, n°282; dit betreft Stadelin).

⁵² Soldan-Heppe II, 338 naar A. Freybe, *Der deutsche Volksaberglaube in seinem Verhältnis zum Christentum und im Unterschiede von der Zauberei*, Gotha 1810, 151ff.

⁵³ Sloet 1887, 329 naar Bartsch, *Aus Mecklenburg*, II, 7.

⁵⁴ Eckstein, in: *HDA VI*, 349 naar *Niedersachsen* 12, 401.

⁵⁵ Verdam 493a: repe = ijzere kam, om vlas te kammen.

seggende dese naervolghende worden: ‘met desen hystere soo verbrandt ick ghy tooveraers ofte tooveressen, [h]anden en voeten, herte, lever en longhere, aermen ende beenen, die ghedaen hebt dese tooverrije op dese beesten toebehoorende aen desen persoon, dat ghij niet meer dese beesten betooveren zult noch hem schade doen in eenich goet, die hem toe behooren. Tooveraers ofte tooveressen, ick besweire u bij alle die worden, die ic ghesproken hebbe, dat ghy weder gheven sult al, dat ghy hier dieftelijck ghenomen hebt door tooverrije, oock dat ghy niet en sult laeten hier te comen ten huysse van [N.N.], eer ghy sult eten ofte drincken, slapen ofte waecken, ligghen ofte sitten, gaen noch staen in kercken noch in cluysen noch in gheen der andere godts huysen, voor dat gy wedergegheven hebt al dat ghy hier dieftelijck door tooverrije ghestolen hebt, en ick bemane ulieden noch ghy, tooveraers ofte tooveressen, dit selve te verlate ende te laeten al ghesont ghelijck ghy dit selve van te vooren vont. Ghereijnicht ende gheseynt [gezegend] moet het al sijn, als den kilt ende den win, dat water ende dat broot, dat godt den heere Jesum christum zijn apostelen gaf ende boodt. Dit moet aldus gheschieden deur de cracht godts † des vaders, † des sons † ende des Heylighen gheest. Amen.’⁵⁶

Ook tegen de alp gebruikt men een nieuwe pot, waarin men pist (onmiddellijk na het drukken van de alp) en die men daarna goed afsluit; dan komt de alp de volgende dag in zijn ware gedaante en verzoekt het vaatwerk te openen; want zolang het gesloten is, kan hijzelf zijn water niet laten en moet, wanneer men niet aan zijn verzoek voldoet, ellendig te gronde gaan.⁵⁷ Om iemand van zenuwziekte (*Nervenfieber*) te genezen stopt men in Mecklenburg een levende pad in een nieuwe aardpot, giet erop de voor zonsopgang gelaten pis van de zieke, doet de pot goed dicht en begraaft hem op het middaguur op een plek, waar zon noch maan schijnt.⁵⁸

In enige Rijnlandse sagen wordt in de pot gescheten (vgl. *po*, *pispot*). Een schoenlapper, die bij een boterheks werkt, wil ook leren boter te stelen. Ze maken een afspraak, hij komt, de duivel (Herodes) is er en legt hem een boek voor; hij moet met rode inkt schrijven:

*‘Eck schieß in ’n pott
un denk an gott.’*

Maar hij schrijft: ‘Het bloed van Jesu Christi maakt mij van alle zonden rein.’ En de duivel vliegt met stank weg.⁵⁹ In een andere versie, waarin de formule wel goed verteld wordt, steelt een buurvrouw een varken en de man vraagt haar hem heksen te leren. Ze brengt hem in de kamer en leert:

*‘Eck denk an ’n pott
un schiet in gott.’*

Maar de boer zegt:

*‘Eck schiet in ’n pott
un denk an gott.’*

En klaagt de heks aan.⁶⁰ In een versie uit Nedersaksen kijkt Hans toe bij het bedrijf van zijn bazin en zij wil hem ook het heksen leren en geeft hem geld om een nieuwe pot te kopen. Daarop moet hij gaan zitten en zeggen:

‘Ik löv an diesen Pot

⁵⁶ Haver 1964, 349 n°1005: *Om een tooveresse te doen comen en om tooverrije te beletten jst dicwils gheproeft en goet bevonden ende het heeft gheholpen* (interpunctie aangebracht).

⁵⁷ Ranke, in: *HDA I*, 303 naar Schell, *Bergische Sagen*, 41 n°53; 165 n°62; Lütolf, *Sagen*, 118; Manz, *Sargans*, 110; *SAV* 21, 193; Stoll, *Zauberglaube*, 161; Kuoni, *St. Gallen*, 178; Meyer, *Baden*, 551; Leoprechting, 12; vgl. Wolf, *Beiträge*, I, 238 n°443. Pissen ‘ursprünglich wohl natürliches Alprohibitiv’.

⁵⁸ Bächtold-Stäubli, in: *HDA V*, 615 (naar W. 493).

⁵⁹ Peuckert 1966b, 365 N°1165: *Die Unterschrift* (= Busch, 112f).

⁶⁰ Peuckert, 365f N°1106: *Eck schiet in ‘n Pott*. (= Busch, 134 n°44).

un schêt innen lêven Gott!

Maar Ham zegt: ‘*Ik löve an Gott un schêt in diesen Pot.*’ De pot barst en eronder zit een grote *Lork* (pad). Ook hij geeft de vrouw aan.⁶¹ Ook in Pommeren is dit ritueel bekend. Om het heksen te leren gaat men naar een oude heks. Die koopt een nieuwe pot zonder erover te marchanderen, zet die op tafel en de leerling herhaalt een onkiese en oneerbiedige formule (*Ich glaub’ an den Topf / Und sch... in Gott*), waarop de duivel verschijnt met een groot boek, waarin de leerling zijn naam moet schrijven met zijn eigen bloed.⁶² In een andere versie bespiedt een gerechtsdienaar in een kroegje bij Bütow een vrouw, die een knaap afranselt, een aarden pot in de handen geeft en beveelt 3x in de kamer rond te lopen en te zeggen: ‘*Ick glow an disse Pott u schiet inne leiwe Gott.*’ De knaap zegt het omgekeerde, ziet dan de man loeren, laat de pot vallen, waaruit drie muizen wegglijpen.⁶³ In een Westfaalse sage is deze pot-formule vermengd met de vliegformule (van ML 3045/SINSAG 0511: *Über Weg und Steg*):

‘*Ick spigge in den Pott
und spigge narens an.*’

De de heks afluisterende knecht zegt:

‘*Ick spigge in den Pott
und spigge alles an.*’⁶⁴

In een Zuid-Franse versie, getiteld ‘De aarden pot’, hoort een meisje om middernacht de zus van haar moeder, ziet haar een penseel pakken en ermee roeren in een zo (!) grote aarden pot op het vuur, waarbij ze zegt: ‘*Vira, vira, pignatan / Pouartamé d’ouna é bellé san!*’ En weg is ze en komt pas ’s morgens bij het angelusluiden terug. De nacht erop doet de kleine haar tante na en komt in een grote zaal, waar gedanst wordt (de *farandola* gedraaid door al deze *matagous* en zielen). De ‘duivel’ ondervraagt de heksen en het (nog geen 7-jarige) meisje let goed op. Dan dansen de *coussé* nog een grote *farandola* en verdwijnen en laten het meisje in het paleis achter, dat gevonden wordt door de heer des huizes.⁶⁵

Dit vliegen maakte ook een kleermaker mee, die naar Krajnko’s perenboom bij de Rhône kwam, hij wist niet hoe. Hij had de huisvrouw nagebootst, die zich gezalfd had, en vloog door de lucht naar een ‘kasteel’. Daar werd hij heerlijk bediend. De heksen – ze waren er allemaal – gaven hem een pot (*topf*), waaraan hij meer dan aan God moest geloven. Maar hij zei: ‘*Ich sch... auf euren Topf und glaube an den lieben Gott*’ en zat opeens op Krajnko’s perenboom en moest drie dagen naar huis lopen.⁶⁶

⁶¹ Peuckert 1966b, II, 201 n°983: *Hexen in Gittelde*.

⁶² Lea, 1534 naar Ulrich Jahn, *Hexenwesen und Zauberei in Pommern*, Breslau 1886, 4f; Jahn 1880, 345 N°432; 345f N°433.

⁶³ Knoop 1885, 10 n°13: *Gott abschwören*.

⁶⁴ Zaubert, *Westfälische Sagen*, 276 (vgl. Laan 1981, II, 65f): De knecht ‘stipt’ in het potje met heksenzalf en zegt de heks na: ‘*Stip in, stip uit, de schoorsteen uit*, etc’ Maar dan wordt de verteller ‘verbeterd’ door oma, met de spreuk over de pot. Voor de 1° regel, vgl. ‘*Woll up un woll an (narens an)*’ naar Peuckert 1966b, 415 N°1267.II of ‘*Auf und an! Stoß nirgends an!*’ (Peuckert 1965, 64f N°129); ‘Stip in...’ is in Limburg: *Hoetepetoet*, in Jülich: *Hüttematiütt*. Echter ook in Nedersaksen: ‘*Stippe hier in, Stippe da rin, Oben rûter un niren an!*’ zegt de heks haar vingers dopend in 7 *Bouteillen*, waarna ze zich insmeert en op een gaffel de schoorsteen uitvliegt (Peuckert 1966b, 416f N°1269 = Petzoldt 1970, 16 N°30: *Der nachgeahmte Hexenfahrt*). Vgl. Peuckert 1966b, 409f N°1313: ‘*Liek ut, liek an, narrens an...*’ (= Siefkes 1963, 38; vgl ook ID., 66: ‘*Liek to, liek an - as de Düvel na Roggestede!*’; ‘*Like ut, lick an nan Blocksberg*’: Strackerjan 1972, 218) Ook uit Groenlo: ‘*Stip stap stoet, ’t Vorsgat oet...*’ (Krosenbrink 1979, 38); ‘*Stipp in stipp ut, taum schoutsteen herut*’ (Zaubert, *Westfäl.*, 276); ‘*Stiep in, stiep ut, allerwäjén dörr un nigen vörr*’ (Grüner 1964, n°59)

⁶⁵ Karlinger & Übleis 1974, 93f n°85: ‘Der irdene Topf’. Het vervolg is AT 613: het genezen van degenen, over wie ze op de sabbat gehoord heeft.

Een heel ander gebruik van de pot komt naar voren in een Oostenrijkse sage: De man van een pasgetrouwde vrouw is gestorven en ze vraagt een heks om raad. Deze adviseert haar op het kerkhof een doodsbot te halen en 's nachts in een pot te koken. 'Om middernacht zal een stem uit de pot de naam van je overleden man roepen...' Etc.⁶⁷

In een Noord-Duitse sage wordt de pot gebruikt door de *Müsenmakers*, zoals de heksen worden genoemd: ze koken er hun toverkruiden in en op haar roepen: 'Muis eruit, eruit in Duivelsnaam', springen de diertjes uit de pot. Maar volgens Sloet kan iedereen muizen maken. In een oud boek wordt geleerd *Wie man Mäuse generieren oder zuwege bringen soll: 'Man nehm einen Weitzen, thu ihn in einen Hafen [pot] und decke ihn mit einem verschweisten hembd, das ein Taglohner angehabt, so werden davon in kurze Zeit Mäuse hervorkommen.*⁶⁸

3. De rite van de witte stok (rok)

De andere methode die Grietje Segers aan Hendrikje Folkerts vertelde was als volgt: 'Je snijdt een wilgentak en schilt die af. Ga dan naar een plaats waar niemand je kan zien en zeg hardop:

*'Hier vat ik deze witte stok
En verlooehen de Here God.'*⁶⁹

Ook deze methode had Grietje van haar Duitse grootmoeder. Volgens een protestantse heks uit 1651 is het geen zwarte pot maar een witte stok, die de heks moet vasthouden zeggend:

*'Hier greife ich an diesen Stock,
Und verleugne hiermit unsern Herr Gott
Und seine zehn Gebote.'*

Van Katholieke heksen wordt de volgende pendant gegeven:

*'Ich fasse an diese weißen Rock
Und verleugne Mariäs Sohn und Gott.'*⁷⁰

We komen die stok tegen in de bekentenis van de 34-jarige Ilsa Möllers uit Ruppín, afgelegd na hevige foltering op 15-2-1620 te Maagdenburg voor de schepenstoel: Ze had van haar moeders zuster (Görges Berendschen te Wusterhausen) in diers hof achter het huis onder de appelboom kort voor Pinksteren 1618 de toverij geleerd. Daarbij had haar tante haar een duivelsminnaar met de naam Chim *anvertrawet* met de woorden:

*'Ilsa Möllers, greif an diesen Stock
Vnd vergiss deines Gottes.'*

Deze duivelsminnaar van haar, die *schwarze Kleider angehabt vnd einem Huht mit schwarzen Kransfedern*, heeft haar *einen viereckigten Näsetuch verehret. Zu festeren Verbindung* heeft ze daarop, nadat *ihr die Görges Berendsche den rechten kleinen Finger mit einer Knöpsnadel durchgestochen, drei Blutropfen in den Näsetuch* moeten laten vallen. Onmiddellijk *nach geschehener Vertrawung* heeft ze zich in de woningen in tegenwoordigheid van haar tante *mit ihrem Teufelsbuhlen auf dem Bette vermischet; er sei kalter Natur gewesen*. Veertien dagen voor

⁶⁶ Peuckert 1966a, 98: *Krajnkos Birnbaum*, naar Schulenburg, *Wendisches Volkstum*, 1882, 79 (combinatie met SINSAG 0503: De verstoorde heksenvergadering).

⁶⁷ Petzoldt 1994, II, 74f n°72: 'Hexerei mit Totenknochen', naar A. Cammann & A. Karasek, *Volkserzählung der Karpatendeutschen Slowakei*, I, Marburg 1981, 410f.

⁶⁸ Sloet 1887, 91 naar Birlinger, *Aus Schwaben I*, 434.

⁶⁹ Hoogewerff, 23.

⁷⁰ Soldan-Heppe I, 274f naar Horst, *Dämonologie* II, 161. De witte stok is een afgeschilde wilg: in 1586 vloog Anna Wickenzipfel op een witte stok; Murray 1963, 107; Boguet noteert voor de Franche-Comté in 1598: *Françoise Secretain disoit, que pour aller au Sabbat, elle mettoit un baston blanc entre ses iambes & puis prononçait certaines paroles & dés lors elle estoit portée par l'air iusques en l'assemblée des Sorciers* (Summers 1992, 122f, 3x).

Pasen 1619 heeft Ilsa ook Maria Fischers *in ihrem Kuhstall bei der Kuhkrippen die Zauberei gelehret* en dit was op een dinsdagmiddag. Ook hier verscheen een duivelsboel, genaamd Kaspar in de boven beschreven kledij, maar ditmaal met *Hündefüsse*. De woorden bij de *Vertrawung* wijken licht af van de eerdere formule:

*‘Maria Fischers, greif an diesen Stock
vnd verlass deinen Gott.’*

De ‘Mahlschatz’ (bruidsschat) van de boel bestaat ditmaal uit een gulden, het geschenk van Maria uit een *langen Näsetuch*. Ook hier is sprake van het doorsteken van de rechterpink *mit einer gelen Knöpnadel* zoals boven, maar over een vleselijke vermenging wordt niet gerept. De manier waarop Ilsa met haar tante en andere door haar genoemde vrouwen uit de buurt eens naar de *Blocksberg* of *Brockenberg* is gevaren, is zeer origineel: Ze heeft *sich in aller Teufel Namen vf einer Schwingen [schommel!] gesetzt*.⁷¹

Deze formules lijken op wat we tegenkomen in een versie, die door Neumann is overgenomen uit Raabe 1854. Een door een oude heksenmeester verleid jong meisje moet op het kerkhof de ring van de kerkdeur beetpakken en zeggen:

*‘Hier fat ick an den’ Kirchenring
Un schwöre Gott off un sien Kind!’*⁷²

Ze heeft echter naderhand spijt en de pastoor meent:

*‘Dor is kein Sünder so grot,
dei sick nich leggt in Christi Schot.’*

Op haar sterfbed spreken ze af, dat ze na haar dood komt berichten als duif of kraai. Ze komt als kraai en zegt:

*‘Gott einmal verschworen,
blijft ewig verloren.’*⁷³

De stok is zeer bekend als instrument om mee te vliegen, maar ook als de ‘toverstok’, bekend uit sprookjes en van de goochelaar. De *Rock* komen we tegen in de verklaring uit 1746 van Maria Renate Singerin uit Mossau, die in het klooster Unterzell bij Würzburg zat: Op haar veertiende had ze in het boek getekend als Ema Renate, daarna heeft ze de H. Drievuldigheid en het hele hemelse leger moeten afzweren, waarvoor ze een nieuw *Röcklein* kreeg, waarin ze naar de sabbat is gevlogen. Later, toen haar toverij ontdekt was, heeft ze haar *Röcklein* en andere van de duivel gekregen zaken meteen verbrand.⁷⁴

⁷¹ *Am Ur-Quell* III, 1892, 101 (uit: ‘Aus den Akten des Brunner Hexenprozesses’, door K. Ed. Haase uit Neu-Ruppin, in 3: 98-102); vervolg ML 3045.

⁷² De deurklink van de kerkdeur moet de heksenleerling vastpakken en God afzweren: Wossidlo II, 929.

⁷³ Neumann 1991, 136 N°151: *Gott einmal verschworen – ewig verloren* naar Raabe 1854, 124f. Vgl. Müllenhoff 1976, 226f n°334: Heksenmeester uit Fissan neemt een meisje mee naar het kerkhof van Eutin, ze moet zeggen: ‘*Hier faat ik an den Karkenrink / Un schwöre Gott af un sien Kind.*’ De predikant zegt: ‘*Es ist kein Sünder so groß / der sich nicht legt in Christi Schoß.*’ De kraai: ‘*Gott einmal verschworen / bleibt ewig verloren!*’ (van schoolmeester Kirchmann te Eutin). De woorden van de kraai werden ook geroepen door 2 raven, die over 3 heksen vlogen, die op de Bengelsberg bij Ehlersdorf verbrand werden. Men kent de woorden ook in Ditmarschen. Voor de rijm: ‘Gott verschworen, ewig verloren!’ zie in Zuid-Duitsland: *Mones Anzeiger* VI, 307. Ook Zaunert 1928a, 176f: *Auf ewig verloren*, naar Strackerjan I, 369 n°208b uit Saterland (= Sloet, 230 = Strackerjan I, 297): Pastoor vraagt: ‘Jan, ben jij het?’ Kraai: ‘*Ja, Gott un de Hillgen eenmaal versworen, Is ewig verloren!*’ Vgl. Tobler 1911, 31: ‘*Jan, büst du’t?*’ ‘*Ja, Gott un de Hillgen enmal verswaren, is ewig verlaren!*’ Verder verwijst hij naar Müllenhoff, 211: Die Verlorene kommt als Krähe wieder. Jahn, 333, vgl. 345: Rabe. Baader, 187: Der ungläubige Doktor der Weltweisheit als schwarze Taube. Vgl. Tobler, 54: De predikant verdenkt zijn dienstmeisje, dat altijd zoveel melk brengt, van hekserij en na haar dood komt een grote zwarte hond in de kamer. ‘Marie bist du’s?’ ‘Ewig verloren, ewig verschwunden!’ (naar C. Gander, *Niederlausitzer Volkssagen*, Berlin 1894 n°76).

4. Het bespugen van het kruis

Het ritueel van de pot/stok lijkt zich te hebben ontwikkeld uit de bespuwing van het kruis, zoals we dat zien in een schrijven van Carlo Miani, Castellan van Breno in Val Camonica bij Brescia, uit 1518:

Giovani donne, egli dice, instigate dalle madri, fatta una croce in terra, la sputacchiano, la calpestando, ed eccoti apparir loro un nobile cavallo, su cui montate col demonio palafreniere, si trovano d' un tratto sulla cima del Tonale, dove sono allegre danze e lucidi banchetti. (Op een donderdag, zei hij, op aanstoken van zijn moeder, legde hij een kruis op de grond, spuugde erop, vertrapte het, waarop een edel paard verscheen, dat hij besteed met een demon als palfrenier, en bevond zich in een wip op de top van de Tonale [berg], waar vlotte dansen en verlichte banketten waren.)⁷⁵

De benandante Maria Panzona uit Latisana (Friuli) geeft tijdens haar proces (1619) inzicht in de initiatie van de heksen: 'Zij die heksen willen worden plegen 's nachts ter kruistocht te gaan, en daar [bij het kruis op het kruispunt] maken ze 3 buitelingen, maar eerst roepen ze de duivel aan, aan wie ze zich allen geven en zweren ze 3x het geloof van God af, en dan spugen ze in hun handen; en na hun handen 3x samengewreven te hebben, wordt hun geest door de duivel weggevoerd, terwijl hun lichaam daar bloedeloos en dood achterblijft, totdat genoemde duivel hun geest terugbrengt.'⁷⁶

In een 'moderne' sage uit Limburg slaat een man een kruis stuk om zaken met de duivel te doen; deze verschijnt en de man maakt van schrik een kruisteken.⁷⁷ In Haute-Bretagne neemt de duivel vaak genoegen met een simpele belofte of als men spuugt en zweert en vloekt aan de voet van een kruis.⁷⁸ Deze schrik is ook te zien in een literaire versie uit de 17^e eeuw van Boetius over Willemijnken, die *een konste wil leeren om haest rijck te zijn*. De heks maakt haar haarvlechten los, strijkt zich in met zalf; met een zwarte roede maakt ze een cirkel op de grond waar Willemijnken in moet staan. In de cirkel legt de heks de leeuwenklauwen, hondenogen, wolfstanden, ezelsoren, enz. Rond de cirkel staan zwarte brandende pektoortsen. Ze neemt een zwart boek met bloedige vreemde tekens erin. Dan begint ze: '*Ick beswere u by dese helsche teeckens die in dit perck staen, op dese bloedige hant-schriften in den boeck dat ghy terstond hier verschijnt, ghy slangenkoppighe Hekate met u gheselschap, Dwaelster, Nachtloopster, Luystervinck, Weermaeckster, Betweter, Tijdsiek, Bemoyal, Dienstgierigh ende Kolrijdster...*' Dan verschijnen in veel rook afgrijselijke monsters... en Willemijnken rent weg.⁷⁹

⁷⁴ Soldan-Heppe II, 288; voor de naam Ema, vgl. *Mariken van Nieumeghen* (c. 1500), die haar naam in Emmeken veranderde, ter handhaving van de aan Maria herinnerende M.

⁷⁵ Hansen 1901, 511; vgl. 460 uit bekentenis van Pierre Vallin: *fecerisque insuper crucem in terra et super eadem cruce ex post trina vice spusti ipsamque crucem ex post jussu tui magistri Belzebut calcasti...* (462: *seu de pedibus folavit et eam laniavit...*); vgl. 541: bekentenis van Jubertus de Bavaria in 1437 te Briançon: *et faciebat crucem in terra et desuper expuebat ter, et ter pedem sinistrum ponebat desuper et mingebat et stercorabat, et ubicumque crucem videbat, contra eam expuebat et ter deum renegabat.*

⁷⁶ Ginzburg 1986, 148; hier dus geen vertrappelen van het kruis!

⁷⁷ Blécourt 1981, 81 N°3.107; vgl. ID., n°4.47: Als je met de duivel zaken wilde doen, moest je altijd een verdrag ondertekenen. Gewoonlijk moest je dan een kruisbeeld kapothakken en eens lelijk vloeken. (De verteller weet dat van zijn grootvader die iemand kende, die met de duivel zaken deed.)

⁷⁸ Sébillot 1968, 125. Vgl. in je hand spugen bij 'handje-klap' ter bevestiging van een koop en als je een zwaar karwei gaat beginnen; spugen op je wijsvinger en middelvinger bij het zweren. Harrebomée (1980, I, 445ⁿ) heeft de spreuk: 'De duivel zit achter het kruis.' Aan Traut Würtin (Waldsee, verbrand in 1685) beloofde de duivel van alles te geven, als ze God, Maria en alle heiligen wilde verloochen. *All das sei von ihr mit einem Handschlag zugegeben worden* (Wolf 1994, 362).

In een sage van Altvader Schaper uit Lelm wilde deze ook de zwarte kunst leren en gaat naar een Schlesinger te Elm, die de naam had veel van de zwarte kunst te weten. Deze zei hem om middernacht naar het kerkhof te gaan naar het graf van een onschuldig kind, daarvan drie handen aarde te nemen en die op een kruispunt uit te strooien. ‘Dan komt een grote, zwarte kater, die je de zwarte kunst zal leren. Je moet je echter stilhouden en mag niet omkijken, anders ben je verloren.’ Hij heeft het niet gedaan uit angst.⁸⁰ Deze schrik zien we ook in enige sagen, die Károly Gaál begin 1960-er jaren verzamelde in het Oostenrijks-Hongaarse Burgenland. Een man, die bij een oude man in Rechnitz in de leer ging, zag ervan af, toen bleek, dat hij God moest verloochenen.⁸¹ Een andere verteller weet van zijn vader, dat om met hekserij iets slechts te doen, men Christus moet *verneinen*, hem aan het kruis in het oog spuwen.⁸² Een vriend van de verteller, die ook bij een oude man te Rechnitz in de leer gaat, wordt door hem om middernacht naar de tuin gevoerd, waar hij moet kiezen tussen een wonderschone lelie (Maria?) en een *wurmige* hond (de duivel?), die hem zoveel angst aanjaagt, dat hij de oude laat staan.⁸³ Een vrouw op de Meierhof zou van haar nicht het heksen leren; deze neemt haar mee op de bezemsteel en zegt, dat ze degene, die ze onderweg zullen tegenkomen, moet kussen. Het is de duivel, *Pulutó*, met een enorme snottebel, en de vrouw weigert, waarop haar nicht haar van de bezem slaat en ze bij de val handen en benen breekt.⁸⁴ In het Vlaamse Outer wordt aldus Roeck verhaald, dat men op een kruispunt het heksen kan leren; in Heldergem vertelt men dat men om 12 uur ’s nachts op een kruispunt moet gaan staan met een zwarte kip en dan vervaarlijk beginnen te vloeken, zodat de heksen komen; in Smeerebbe-Vloerzegem komen de heksen met een zwarte kip onder de arm bij elkaar aan een calvarie (= kruispunt, waar vaak een kruis staat opgesteld). Volgens Cohn wordt de magiër in de 13^e en 14^e eeuw geïnstrueerd om om middernacht een zwarte maagdelijke kip naar een kruispunt te brengen en aan stukken te scheuren, ondertussen een demon oproepend, wat opgenomen is in de *Malleus Maleficarum*: ‘Dan als de duivel is gekomen, offeren we hem een zwarte haan op twee kruispunten.’⁸⁵

Dit offer aan de duivel is blijven voortleven in de sagen van de *wisseldaalder*, die voor Nederland verzameld zijn door Sinninghe. Naast deze meest voorkomende naam worden hier en daar ook namen gebruikt als *duivelsgulden*, *duivelspenning*, *vliegende pauw*, *vliegende penning*, *(h)ekepenning*, d.w.z. een munt die jongt, waarvoor Gezelle de naam *broedpenning* gebruikt, terwijl De Bo er onterecht een verbastering van ‘heksepenning, toverpenning’ in ziet, *hekelpenning*, *vliegende schelling*.⁸⁶ De wisseldaalder keert, aldus Sinninghe, steeds terug naar

⁷⁹ Haver 1964, 386 n°1068 naar Boetius, *Duyfkens ende W.*, 207. Hekate is de door Medea opgeroepen godin bij Ovidius. Medea gaat met volle maan en losse haren [!] eropuit en bidt tot de 3-vormige Hekate haar te hulp te komen (bij het verzamelen van de kruiden voor haar heksenketel); ook zwarte pektoortsen (Andrews 1975, 137f).

⁸⁰ Krieger 1967, 59f: *Der Hexenmeister in Lelm*. Volgens een vergelijkbare methode om het heksen te leren uit Westmünsterland moet je om twaalf uur ’s nachts naar het kerkhof gaan en je erbuiten bij het *Missionskreuz* opstellen en zeggen: ‘*Ich widersage Gott und diene dem Teufel.*’ Dan komt een geitebok en neemt je op en mee en rijdt 3x met je rond de kerk. Dan kon je het! (Gottschalk, in: Saatkamp & Schlüter 1995, 163; van Wilhelm Ebbing-Lohaus, boer uit Heiden, geb. 1853; opname 1930; Coll. Heinz Bügener, Erhebungsbogen des Zentralarchiv der deutschen Volkserzählung, n°225).

⁸¹ Gaal 1965, 57 N°52 (uit Unterwarf, Öst.).

⁸² Gaal 1965, 118 uit N°182 (uit Rotenturm, Öst.).

⁸³ Gaal 1965, 67f uit N°75 (uit Rotenturm, Öst.).

⁸⁴ Gaal 1965, 65 N°71 (uit Schachendorf, Öst. van grootmoeder).

⁸⁵ Roeck 1980, 150 (Cohn, 173; Malleus, 148: de ‘twee kruispunten’ zal wel een misvertaling zijn voor ‘het kruispunt van twee wegen’).

⁸⁶ Sinninghe, in: *Volkskunde* 51, 64. Een *pauw* is een munt van zeven stuiver. De Cock in: *Volkskunde* 15, 183 noemt nog *hekpenning*, Duits *Heckpfennig* en *Heckthaler*. Door Aarne-Thompson opgenomen als AT 745 *Hatch-penny*. Always returns to its owner (wat het kenmerk is van een wisseldaalder, niet van de broedpenning!). Verwezen wordt

zijn eigenaar, hoe vaak zij ook wordt uitgegeven of gewisseld. Er zijn diverse manieren om aan zo'n wisseldaalder te komen.

- A. De wisseldaalder is alleen in de *Sint Jansnacht* te verkrijgen, op een 'kruisweg'. Een aantal duivelstrawanten trekt voorbij en de laatste geeft het geldstuk. Te Achthuizen wordt hiervoor een bepaalde kruisweg aangewezen: de plaats 'De Kruis' in de polder 'De Grote Blok'. Terwijl de duivels langskomen en je op de laatste staat te wachten, proberen ze je op allerlei manieren tot praten te brengen, maar het enige woord dat gezegd mag worden is 'wisseldaalder'. In Bladel moet men in een vierkant, gevormd door elkaar kruisende wagensporen, een cirkel trekken en daarin gaan staan. Een eindeloze schare trekt voorbij. Als laatste komt een oud wijf, dat vraagt: 'Zijn de vorsten nog ver achter?' Je mag niet antwoorden, waarop ze zegt: 'Ik moet voort, want voor al die lui, die hier voorbij zijn getrokken, moet ik zo aanstonds het eten hebben gekookt.' Weer moet je zwijgen, waarop ze de wisseldaalder uit haar beurs haalt, op de grond legt en er een wit bord overheen stolpt. Als ze weg is, kan je de daalder pakken. In de Bommelerwaard hoeft men slechts om middernacht op een kruispunt te gaan staan, de duivel aan te roepen en men krijgt de daalder in de hand gestopt.
- B. Een tweede methode is het verkopen van een kat in de zak aan de duivel, maar in laatste instantie, aldus Sinninghe, verkoopt men zichzelf. In Holland ging men met een kat in de zak naar een kruispunt. Als men voor de derde keer het kruispunt was gepasseerd, verscheen de duivel, die vroeg wat er in de zak zat. Je mocht echter niet 'kat' zeggen, maar 'haas' of 'konijn' of ander dier. Op Urk bindt men de zak met de kat dicht met zo veel mogelijk knopen en gaat dan naar een 'driehoekig stuk land' 's nachts tussen 12 en 1 en roept: '*Wie wil er een katte kopen?*' De duivel komt en zegt geen kat in de zak te willen kopen (d.w.z. geen miskoop te willen doen). Je moet dan zeggen: 'Koop mij dan!' Hij vraagt wat hij ervoor moet geven. 'Een wisseldaalder.' Hij geeft de daalder in ruil voor de zak, waarop je hard moet weglopen om thuis te zijn voor hij alle knopen geopend heeft. In Drente moet men om middernacht met nieuwe maan naar een kruisweg gaan met een kat in een zak en roepen: 'Wie geeft geld voor de zak?' Een stem zegt: 'Wat vraag je ervoor?' Je antwoordt: 'Een wisseldaalder.' Je mag de zak pas loslaten als je de daalder in je hand hebt. Dan moet je hard weglopen en onder geen beding omkijken wat je ook hoort. Pas veilig binnenshuis kan je de daalder in je beurs doen. In Midwolde moet je de zwarte kat geven aan de predikant. Je moet driemaal om de kerk lopen [!] en dan aan een zijdeur kloppen, waarop de ruil plaats heeft. (De duivel heeft de gedaante aangenomen van de dominee.) In Friesland ging men in de Meinacht (Walpurgisnacht) om middernacht naar een kruispunt en riep: 'Wie koopt mijn haasje?' De duivel komt, vraagt wat in de zak zit en wat je ervoor vraagt. 'Een daalder maar.' De duivel laat de kat lopen en die wordt een heksenkat. In West-Vlaanderen moet je om 11 uur met een tafel en een blokstoel op een kruispunt gaan zitten met de kat in een linnen zak op de tafel. De duivel komt met zijn gevolg, gekleed als rijke heren, en vraagt wat je te koop hebt. 'Een haas.' 'Wat moet hij kosten?' '*Ne penninck.*' Hij geeft de penning en waarschuwt niet om te

---

naar Chauvin II, 129 n°137, waar het echter heet: *L'or qui revient toujours à son maître*. Gestolen door een *boucher*, die het laat opslokken door een koe, wordt het teruggevonden, wanneer de meester de koe koopt en slacht. Vergaard door een *berger* en verborgen in een groeve, keert het terug naar zijn meester, van wie de wind zijn tulband in de groeve blies, etc. Dit lijkt in weinig op de wisseldaalder, die uit zichzelf terugkeert, en niet door een schijnbare toevalligheid, zoals Salomon (AT 736A: *Polycrates*) zijn ring terugvindt in de vis, wat eerder toe te schrijven is aan het geluk (AT 736: *Luck and Wealth*, waar ook verwezen wordt naar AT 745) van de eigenaar (zoals bij *Polycrates* door Herodotus wordt benadrukt).

kijken, anders draait hij je nek om. Onderweg naar huis maken de bijduivels allerlei geluiden, alles staat in vuur en vlam, en je hebt de vreemdste verschijningen, voor je veilig en wel thuisbent met de *heke-penning*. In Gent kon je op de kruisweg bij het Augustijnenklooster een *vliegende schelling* bemachtigen. Je ging erheen met een zwarte kip of kat in een doek geknoopt met meer dan honderd knopen en moest zorgen om de hoek van het klooster te zijn, voordat hij al die knopen had losgemaakt.

- C. Andere gelegenheden om aan een wisseldaalder te komen. Iemand uit Nijverzeel klaagde zijn nood tegen een vreemde heer in een herberg en kreeg een halve frank. Iemand uit een van de dorpen van de Gelderse Vallei had zich aan de duivel verkocht voor een duivelsgulden. Van de daalder afkomen wordt alleen in Friesland verteld. Je moet hem geven aan iemand, die moet weten waarvan het geldstuk afkomstig is en bereid is op zijn beurt eeuwige trouw te zweren aan de duivel. Ook door iets te kopen, dat exact een daalder kost, zodat je geen wisselgeld krijgt, kan je de magische munt kwijtraken, maar men blijft aan de eed gebonden. De man uit Nijverzeel werd van zijn halve frank verlost door een pater, maar dat was omdat hij het geld niet willens en wetens in zijn bezit had gekregen, daarentegen in het geheel niet wist wat hem was overkomen.⁸⁷

Volgens Teenstra begaf men zich om een wisseldaalder te bekomen op *kers[t]avond* tegen 12 uur naar een kruisweg; op diens midden trok men een cirkel, waarop men 33 enkele daalders legde, die men driemaal overtelde, zodat men het getal 99 bereikte, en nu wierp de duivel de 100ste erbij. Teenstra grapt, dat men de daalders zeer wijselijk buiten gebruik heeft gesteld. Hij wijst ook op de *Broedpenning* (Duits: *Brutpfennig*, *Heckegrosschen* of *Heck(e)thaler*), die iedere nacht een gelijk stuk voortbrengt (dat deze eigenschap niet heeft). Om hem te verkrijgen gaat men in dezelfde nacht of ook met St. Jan naar een kruisweg en trekt in het midden met een hazelaar een cirkel, die men 3x met een kater in een zak op de rug [tegen de klok in] rondloopt, waarna men in de cirkel gaat staan. Dadelijk komt de duivel en vraagt wat in de zak zit. Men knijpt de kat, zodat hij krijs, en zegt: ‘Wat geeft ge ervoor?’ De duivel zegt dat het een kat is en biedt een geldstuk aan, waarmee de koop is gesloten. Toch is de duivel ook hier bedrogen want in plaats van een kat krijgt hij een kater [vgl. de uitdrukking *er een kater aan overhouden*], vanwaar de uitdrukking: *men koopt geen kat in den zak*.⁸⁸

Volgens Sloet moet de duivel bedrogen worden om de *Heckethaler*, een munt met de eigenschap andere munten tot zich te trekken, te verkrijgen. In Brandenburg, Pommeren en Oldenburg stopt men een zwarte kat, liefst een kater, in een zak, die men met 99 knopen dichtmaakt. In de Nieuwjaarsnacht gaat men er driemaal mee om de kerk, klopt iedere keer aan de deur en roept de koster door het sleutelgat. Bij de derde keer komt niet hij maar de duivel en vraagt wat men hebben wil. Een haas verkopen in ruil voor een daalder. De koop wordt aangenomen en de

⁸⁷ Sinninghe, in: *Volkskunde* 51, 64-68; zie ook De Cock, a.c., 183-185. Het verhaal uit West-Vlaanderen wordt door De Cock (naar De Bo, 723) beter verteld: ‘De droes [= duivel] steekt u het geldstuk in de hand, en verklaart u den nek te zullen kraken, in geval gij, bij ’t huiswaarts keeren, durft omzien. Ge groet de heeren en haast u dan dat ge wegkomt. Nu ontstaat er achter en naast u een oorverdovend gedruis; gij hoort zuchten en kermen en tieren; het dondert en weerlicht; alles staat in vlam en vuur; in de grachten ziet gij stroomen bloeds, en naast u spoken en doodkaarsen, padden en serpentes, afschuwelijke duivels, enz. Doet schrik u ’t hoofd omwenden, ge zijt u leven kwijt; houdt gij ’t echter vol, zoo raakt gij veilig thuis en bezit voortaan een *hekepenning*.’

⁸⁸ Teenstra 1846, 295f (hier dus: men doet geen ongeziene aankoop). Harrebomee I, 387a: *Hij koopt kat in den zak*, die verwijst naar Niermeyer, die het verhaal vertelt van de duivel, tegen wie men niet mag zeggen, dat er een kat in de zak zit en op zijn vraag zegt: haas. In de Bijlage (III, 250) o.a. *Men moet geen katten in saken koopen, Men sal die Katte niet inden sack koopen; Koop geen katten in zakken; Het is dwaesheyte een catte inden sack te coopen; Katten in een zak te koopen, is een blinde koopmanschap; De kat in de zak kopen; Gheen kat men koopt, in sack gheknoopt; Men verkoopt geen katten in saken; afw. zij vonden de kat in den zak.*

daalder meteen gegeven of men vindt hem thuis in de geldzak. Dan moet de koper zorgen thuis te komen vóór de duivel de 99 knopen losheeft. Sloet ziet erin de oorsprong van het spreekwoord: *Een kat in de zak kopen* (= een miskoop doen).⁸⁹ In het Duits luidt het spreekwoord: *die Katze im Sacke kaufen*, in het Frans *acheter chat en poche*, in het Italiaans *comprar gato in sacco*.⁹⁰ Teirlinck weet nog een methode om aan de ‘fameuze’ wisseldaalder (Duits: *Wechselthaler*) te komen, want de Duivel moet de drager van varenzaad alles toestaan, wat deze verlangt. Overigens is dit een tamelijk overbodige zaak, want geld, waarbij varenzaad ligt, vermindert niet, wat men er ook afneemt.⁹¹ Ingewikkelder is de methode d.m.v. ruit (*Ruta graveolens* L.), want hiertoe moet men de kop van de Witte Slang bezitten. Deze moet men leggen in een vat, iedere nacht tussen 11 en 12 met ruit en een ei. De bezitter van zo’n kop kan alsdan alle sloten openen, verborgen schatten vinden, zich onzichtbaar maken en de duivel een wisseldaalder afdwingen. In Gironde in Frankrijk kookt men om geld te krijgen wijwater en werpt erin een ruitwijn met de woorden: *‘O Rue, belle Rue, toi si belle fais que tout homme en passant apporte ici or et argent.’* Daarna giet men dat wijwater voor de deur uit als iemand voorbijgaat.⁹² In Bohemen moet men met een zilverstuk een slang de kop afsnijden. Als men dan dit geldstuk tussen de tanden neemt, eer men het uitgeeft, dan komt het altijd weer in je zak terug; of je moet daags voor Kerstmis vroeg naar de biecht gaan en naar de mis en dan de hele dag vasten en dan om middernacht naar een kruisweg gaan, dan zie je de Wilde Jacht voorbij trekken [vgl. boven de versie uit Bladel], en die daar de laatste van is, die geeft je dan een [wissel]daalder.⁹³ Deze wilde jacht is ook te zien als ‘schrikbeelden’, zoals die in de versie van Happel te zien zijn, volgens wie de *Brutpfenning* of *Heck(e)groschen* te verkrijgen is op de volgende heilloze wijze: Ga op Kerstavond met de schemering naar een *Scheideweg* (kruisweg). Leg midden op deze plek (het kruispunt) 30 munten (rijksdaalders, dukaten) in een kring neer en begin ze voorwaarts tot 30 en achterwaarts te tellen; dit tellen moet geschieden op het moment dat er voor de mis wordt geluid (d.i. kwart voor 12). Tijdens dit tellen probeert de duivel je door allerlei vreselijke gezichten van gloeiende ovens, vreemde wagens en koploze en gehangen mensen in de war te brengen (want als je aarzelt of een fout maakt, draait hij je de nek om). Tel je echter goed, dan werpt de duivel [waarschijnlijk om 12 uur] bij de 30 stukken een 31^e gelijke munt. Deze 31^e munt heeft de eigenschap elke nacht een zelfde munt uit te broeden. Happel koppelt hieraan het verhaal van een oude vrouw uit het dorp Pantschdorf, die door de raad van Wittenberg werd gearresteerd op verdenking van het in bezit hebben van zo’n broedpenning. Toen ze eens uitmoest, beval ze haar dienstmaagd de melk van de [1e] gemolken koe te koken, op wit brood te gieten, dat tot dat doel in een schotel gesneden klaar lag, en in zekere kist, die ze aanwees, te zetten (vgl. familair, etc.). De meid deed niet als

⁸⁹ Sloet 1887, 21f; zie Gittée, in: *Volkskunde* 6, 45, volgens wie het spreekwoord betekent: iets kopen wat men niet gezien heeft, dus zonder te weten wat het is. Ook Van Dale 1984, 1299 meent: iets kopen zonder het gezien te hebben, en vandaar: bedrogen uitkomen. De Cock spreekt van: Katten in zakken kopen.

⁹⁰ Gittée, 45; De Cock, 185, geeft literatuurverwijzingen voor de Duitse versies: Kuhn, *Norddeutsche Sagen*, 470; ID., *Märkische Sagen*, 387f; Wuttke, §385; *Pommersche Volksk.*, IV, 148 en VIII, 53f; *Monatschrift d. Berg. Gesch.*, IV, 192 en VI, 108; Schell, *Bergische Sagen*, 354-6. Zwitsers: Rochholz 1857, n°388. Geleerden als Sprenger van Eijk, Wuttke, Schrader, Rochholz, enz. zien erin de oorsprong van het spreekwoord, maar die verklaring wordt door Borchardt op goede gronden bestreden. In Van Dale’s *Idioomwoordenboek* (1999, 399) is de betekenis: iets kopen dat erg tegenvalt: bedrogen uitkomen (meestal een miskoop die je aan jezelf te wijten hebt). Waarschijnlijk duidde de zegswijze op iemand die een haas had willen kopen en in plaats daarvan een *kat in de zak vindt* [dus de duivel volgens het verhaal]. Deze verklaring vindt steun in de Spaanse uitdrukking: *dar gato por liebre*: iemand een kat voor een haas geven.

⁹¹ Teirlinck 1930, 51f. In de Middeleeuwen werd dit kostbare toverzaad in Duitsland *Wünschelsame*, omdat al de wensen van wie het over zich droeg, vervuld werden (naar Perger, 113f).

⁹² Teirlinck 1930, 200 naar Perger, 204 naar Bircher, 65; Sébillot 1906, 487. Vgl. Alruin.

⁹³ Laan 1981, II, 24f naar Wuttke, 384.

opgedragen, melkte alle koeien en kookte melk en ging met de hete melk naar de kist en maakte die open en zag erin een pekzwart kalf, dat de bek op vreeswekkende wijze opensperde, waarvan ze zo schrok, dat ze de gloeiende melk in de strot van het zwarte kalf (*oder vielmehr dieses Teufelsgespenstes*) goot, dat meteen wegvloog en het huis in brand stak. Wat het verband is met de broedpenning, die de boeren van het dorp nog lang in hun gezamenlijke kas bewaarden, is onduidelijk.⁹⁴

Door Jagić wordt de Sloveense uitdrukking ‘in den Ris gehen’ besproken, voor iemand die de duivel gaat bezweren om geld of iets anders van hem te verkrijgen. Zo iemand moet ’s nachts in het woud of een andere eenzame plaats met een staf een cirkel rond zich trekken en zo op de duivel wachten, die om middernacht in verschillende gedaantes pleegt te verschijnen. Geen dreigementen, geen schrik mogen de man ertoe brengen de cirkel te stappen, d.w.z. de *Ris* te verlaten tot het eerste uur na middernacht heeft geslagen. Ook de Kroaten was de *Ris* niet onbekend, want van dit bijgeloof, n.l. dat men in de ‘Ris’ (*vu risu*) van de duivel geld zou kunnen krijgen, wordt gezegd dat het onzin is. Volgens dit verhaal gaan degenen, die van de duivel geld willen, op de avond van de zondag [waarschijnlijk zaterdagavond, het Duitse *Sonnabend*] na de nieuwe maan naar een kruisweg, waar ze ontkleed een cirkel rond zich trekken, driemaal fluiten en zo de komst van de duivel afwachten. Natuurlijk mag de betreffende niet buiten de ‘Ris’ (*iz risa*) stappen, anders voert de duivel hem weg.⁹⁵

In een Zweedse versie uit Småland ging een jager naar Skurugata om auerhanen te schieten, maar het lukte hem niet er ook maar één te treffen, wat hij de trollen verweet en hij vervloekte alle trollen en vooral die van Skurugata, net toen hij langs hun berg liep, waaruit een vrouw kwam met een poedeltje in haar armen, die hem namens haar meesteres groette, van wie hij het hondje moet schieten. Pelle zei haar het aan een boom te binden, wat de vrouw deed, waarna ze weer in de berg verdween. Pelle schoot de hond door zijn kop, maar toen de kruitdamp was opgetrokken, zag hij zijn eigen kind daar liggen, gewikkeld in de huid van een hond. Meteen kwam de Trolvrouw en gooide Pelle een kroon (munt) toe, die in zijn hand viel, en nam snel het dode kind mee. Woedend smet Pelle haar de kroon na met de woorden geen betaling te willen voor zo’n daad en ging naar huis. Het kind was weg, zijn vrouw huilde, maar Pelle zei niets en ging naar de kroeg. Hij had geen geld, maar uit gewoonte stak hij zijn hand in zijn vestzak en haalde er de kroon uit. Hij betaalde ermee in de kroeg, maar even later zat de munt weer in zijn zak, zodat hij nog meer kon drinken. Ook daarna was de munt er en hij begon steeds meer te drinken, totdat hij op een dag eraan overleed.⁹⁶

Het mysterieuze varenzaad is op dezelfde wijze van de duivel te verkrijgen en je moet ervoor je ziel verkopen. Een voerman uit Eschelbach had het van de duivel gekregen en kan rijden zoals hij maar wil. Met vier paarden snelt hij de steilste hellingen af. Eens kwam hij met een volle wagen bij de schuur. Er is niemand om hem te helpen lossen en hij rijdt tegen de ladder op en kiept zo de hele lading op de zolder. Een andere knecht wil ook varenzaad en samen gaan ze om 11 uur in de Kerstnacht naar een kruispunt, waar de voerman een kring trekt, de ander het stilzwijgen oplegt en zonderlinge dingen leest uit een boekje. Om half twaalf klinkt het gedruis van het

⁹⁴ Happel, *Relat. Curios.*, I, 522 (1990, 85); Grimm, *Sagen*, 117 n°86 (Laan 1981, II, 24).

⁹⁵ Jagić, in: *Ar.f.sl.Phil.* 1, 480. Jagić wijst erop, dat de Slovenen en een deel van de Kroaten voor de toverkunst Duitse termen gebruiken, zoals *coprija*, *copernija* (= Zauberei), *coprati* (= zaubern), *copernik* (= Zauberer). Ook *ris* in de uitdrukkingen *vu risu biti* (in de *ris* zijn) en *iz risa iziti* (uit de *ris* stappen) is van Duitse herkomst en betekent ‘tovercirkel’. Lexer, 170: **riz**, *ritz* rits, ritze, wunde; umriss, -kreis; **rizlin**; **rizze** riss; zirkel; ID., 244: **umberizen** = umkreisen. Wat een tovenaer doet als hij een cirkel rond zich trekt met zijn staf of zwaard is het openritsen (= rijten) van de grond; een omcirkeling is dus een ‘omritsing’. Vgl. Jagić, 481.

⁹⁶ Booss 1984, 251f: ‘The Trolls on Skurugata’.

Wilde Heir en daarna hangt een molensteen aan een fijne draad boven hen (vgl. het zwaard van Damocles). Dan verschijnt een wagen met vier paarden en de geleider, die de twee wachtende mannen aan het spreken wil brengen, vraagt de weg naar het naburige dorp. Tenslotte daalt een grote houtschotel naar beneden en vraagt of hij de wagen kan inhalen. Deze sprekende schotel komt de nieuweling zo grappig voor, dat hij in een luide lach schiet, waarop zijn gezelschap hem een oorvijs verkoopt, want het varenzaad kunnen ze vergeten.⁹⁷ Ook twee jongemannen uit Kiebingen in Zwaben gingen op Kerstnacht naar een kruispunt. Na een tijdje wachten kwam een menigte duivelse spoken en op het laatst een jager met een grote hond. De jager bleef vlakbij hen staan en keek ze zonder een woord te zeggen strak aan. Zijn hond met vurige ogen liep echter naar hen en kroop tussen de benen van de een door, waarop ze grote schrik kregen en hard naar huis renden.⁹⁸ De roekeloze mens, die zonodig varenzaad wil verkrijgen, mag de hele adventtijd niet bidden, geen kerk bezoeken, geen wijwater beroeren, etc. In de kerstnacht, gaat hij tussen 11 en 12, het zgn. fatale uur, naar een kruispunt, waar men langs elk der twee straten reeds lijken ten kerkhove heeft gedragen. Hier ontmoeten hem vele lieden, deels bekende en verwante afgestorvenen, zijn ouders, voorouders, enz., groeten hem en vragen wat hij komt doen. Ook nog levende goede vrienden gaan voorbij en smeken hem zijn vermetel voornemen te laten varen; duivelse mannetjes huppen langs het kruispunt en proberen hem te laten lachen. Spreken en lachen is echter verboden, want anders wordt hij door de duivel verscheurd. Doorstaat hij deze akelige proef tot klokslag twaalf, dan komt, na al deze vreselijke spoken, de duistere jager, d.w.z. de duivel, die een papieren tuutje met varenzaad overhandigt, dat hij zijn leven zorgvuldig moet bewaren en bij zich dragen.⁹⁹ In een Rottenburger (Württemberg) heksenproces uit 1650 wordt een burger beschuldigd varenzaad te hebben gehaald; hij ontkent, maar geeft toe te weten, dat op St. Jan het varenzaad wordt gehaald, dat men daartoe met een hazelstok op een kruisweg een cirkel moet trekken en in deze kring een *Wegwartstock* (wilde cichorei) moet brengen zonder een woord te spreken. Dan komen allerlei verschijningen. Om 12 uur moet men de cichoreistok, waaronder men een diervel heeft uitgespreid, wegnemen, eruit is ondertussen een stengel opgegroeid, en meteen valt het zaad op het vel. Het varenzaad moet men dan in een *Federröhrlein* opsluiten.¹⁰⁰ In een Neder-Oostenrijkse sage trokken de varenbezweerders een cirkel om de plant, die ze niet mochten verlaten. Precies op het middernachtelijk uur 'bloeide' de varen goudgeel. Toen de bloesems afvielen en de zaden begonnen te rijpen, donderde en kraakte het in de aarde en een schare duivels omzwermdde de cirkel. Eindelijk openden de zaadhulzen zich en de korrels rolden in de eronder gehouden miskelk.¹⁰¹

Ook een hulpduivel kan men op een kruispunt verwerven: een bekentenis luidde, *dat hy een klyn zwart kieken hadde doen bloeden op eenen kruisweg en dat hy met het bloed geschreven hadde deze woorden: 'Berit zal mijn huishouwen zegenen 20 jaren lang en ik zal hem loonen,' dan het kieken begraven hebbende eenen voet diep zoo heeft de Farfadette voor hem beginnen te werken.*¹⁰²

⁹⁷ Teirlinck 1924, 41f naar Perger, 213 naar Baader, *N. Volkss.*, n°139.

⁹⁸ Teirlinck 1924, 42 naar E. Meier, *Schwaben*, I, 167f.

⁹⁹ Teirlinck 1924, 43 naar Meier, *o.c.*; Marzell, in: *HDA* II, 1219f naar Meier, 242; vgl. Baader 1859, 105.

¹⁰⁰ Marzell, in: *HDA* II, 1218 naar Birlingen, *Aus Schwaben*, 1, 158ff.

¹⁰¹ Marzell, in: *HDA* II, 1219 naar Vernaleken, *Mythen*, 266f.

¹⁰² Haver 1964, 386 n°1066 naar *Duivel-Geesel of de discipline der duivels, zeer dienstig voor alle mensen die in gevaar des levens zijn en daar op geheel betrouwen en vastelijk geloof hebben*, Mechelen s.d., 9. Farfadette wordt genoemd in *DAF* 281 bij **farfelu** (16° e.) 'Rébarbatif, farouche'. Etym. de *felu*, pour **velu**, par assimilation, et d'un préf. expressif *far*. Cf. **farfadet**. (farfelu = zonderling, gek; velu = harig, ruig; farouche = 1. wild, woest; 2. schuw; rébarbatif: 1. nors, bars; 2. afschrikwekkend; moeilijk en saai). Van Haver verwijst naar een Franse bron (*Les secrets du petit Albert*, 169) waarin deze formule ook voorkomt. *Berit* is een toevoeging aan Baäl: Baäl-Berit, de Baäl van

Het oproepen van de duivel op een kruispunt is onderdeel van het verhaal van de bekende tovenaer Faust, zoals beschreven in het volksboek. Deze Johann Faust was van arme, maar godvruchtige ouders, maar er is sprake van een suikeroom, die de studie van de jongen aan de universiteit van Ingolstadt betaalt, alwaar hij zijn doktersgraad behaalt, naast een groot aantal nevenstudies als filosofie, theologie, magie en astrologie. Als de oom overlijdt, laat hij zijn hele vermogen na aan onze Johann, die deze erfenis in korte tijd erdoorheen jaagt en dan net zo arm is als zijn vader altijd was. In plaats van te werken stort hij zich helemaal in de studie van de magie en bestudeert de beheersing der geesten. Toen hij zich volleerd genoeg vond, verliet hij zijn huis in Wittenberg en zocht een kruising in een donker en geheimzinnig woud. Bij het aanbreken van de schemering trok hij op het kruispunt een grote cirkel met twee kleinere cirkels erin en voorzag die van tekens [zodiactekens, volgens de tekening bij Marlowe, waar echter maar twee cirkels zijn] uit zijn magische literatuur. Toen wachtte hij vol spanning tot middernacht en toen het kloosterklokje 12x sloeg, stapte hij in de cirkel en riep de Duivel op. Deze verscheen niet, wel een vurige lichtende kogel rolde over de weg en barstte met een knal tegen de tovercirkel uiteen. Faust bleek ongekwetst en deed een hernieuwde oproep, die beantwoord werd met een enorme windvlaag en een reeks wagens, door briesende paarden voortgesleurd. Overdekt met slijk en stof richtte de wonderdoener zijn aandacht op een duister fantoom, dat zich langzaam langs de cirkel bewoog, en hij vroeg dit helse schepsel of het hem wilde dienen. De duivel zei hem te zullen dienen, echter op één voorwaarde, die hij hem de volgende dag thuis zal meedelen, waarna hij verdween.¹⁰³

De ‘Faust van de Middeleeuwen’ was Theophilus, die, omdat hij ‘zilver en goud’ nodig had, Satan opriep met de woorden: ‘*Bagabi laca bachabe / Lamac cahi achababe / Karrelyos / Lamac lamec Bachalyas / Cabahagy sabalyos / Baryolas / Lagoz atha cabyolas / Samahac et famyolas / Harrahya.*’ De Boze verscheen prompt, waarop Theophilus hem een verzegeld perkament overhandigde, waarin hij beloofde God af te zweren, Diens Moeder en alles, dat gesproken of gezongen wordt in de kerk. Het document is getekend en verzegeld: geen macht op aarde of in de hemel kan Theophilus (‘de vriend van God’) redden. Hij is rijk maar triest. Op een dag werpt hij zich neer voor een Mariabeeld. Deze komt van haar voetstuk, zet het Kind op de grond en smeekt het om vergiffenis voor Theophilus, maar het Kind zwijgt, zegt tenslotte: ‘Waarom, moeder, smeekt ge zozeer voor dit stinkend karkas?’ Maria houdt vol en het Kind geeft toe. Ze roept

---

het verbond, in Sichem. Richteren 8:33: En nadat Gideon gestorven was, gingen de Israëlieten opnieuw overspelig de Baäls nalopen en maakten Baäl-Berit tot hun god. ID. 9:4: Daarop gaven zij (de burgers van Sichem) hem (Abimelek) 70 zilverstukken uit de tempel van Baäl-Berit en Abimelek huurde daarmee lichtzinnige en vermete le mannen, die hem volgden... Hiernaast is ook sprake van El-Berit (ID. 9:46): Dit horende gingen al de burgers van Sichem-Toren in het keldergewelf van de tempel van El-Berit (waar ze door Abimelek werden verbrand). In de *Vulgata* wordt het 2° deel van v. 46 vertaald als: ‘... zij gingen het heiligdom van hun god Berith in, waar ze een verbond hem hadden gesloten, en daaraan had die zeer versterkte plaats zijn naam gekregen (... *ingressi sunt fanum dei sui Berith ubi foedus cum eo pepigerant et ex eo locus nomen acceperat qui erat valde munitus*)’ (8:33: *Baal foedus*; 9:4: *Baalberith*) (DDD, 270).

¹⁰³ Daalder 1974, 107ff. Teenstra 1846, 259: In de drie concentrische cirkels schreef hij met zijn toverstok, een gewijde hazelaar, tussen de twee buitenste cirkels de 12 Dierenriemtekens, alsmede die van de boosaardige planeten zoals o.a. Mars en Saturnus, die door de astrologen *Malefici* genoemd worden, omdat ze naar hun mening voor de mens zeer schadelijk zijn, en verder de Griekse naam van de duivel *Διαβολος*. In de binnencirkel schreef Faust wis- en rekenkundige figuren met oneven getallen (1, 3, 5, 7, 9, 21, 25, 27, 49, 63, 81) en andere gevaarlijke cijfers (5 en 25 behoren echter in sommige gevallen tot de geluksgetallen). Na het tekenen draaide hij zich tegen de zon (zie: widdershins), op één hiel, op het middelpunt van het getekende kruis in de rondte, maakte als een tamboer-majoor met zijn stok enige manoeuvres, keerde zijn gezicht naar het oosten en dan naar het noorden en sprak de woorden voorkomend bij Jeremia 1:14: ‘Uit het Noorden zal het onheil zich opdoen over alle inwoners des lands,’ waarop hij zich weer naar het oosten keerde, de duivel aanriep en hem bezwoor.

Satan en beveelt hem het perkament terug te geven. Hij aarzelt, maar gedreigd daalt hij af naar de hel en komt terug met het contract. ‘Dat is de laatste keer, dat ik dit doe,’ zegt hij. De Maagd legt de brief op de slapende Theophilus (die dus alles droomt), neemt het kind en keert terug naar haar voetstuk.¹⁰⁴

William van Malmesbury (1096-1143) vertelt de legende van het Venusbeeld, waaraan een jongeman zijn trouwring steekt, waarop het beeld zich als zijn vrouw beschouwt en met hem de echtvereniging wil. Om hiervan verlost te worden vraagt de jongeman raad aan Palumbus, een priester, goed op de hoogte van de Zwarte Kunst (*nigromanticis artibus instructus*). Deze geeft hem een brief met de instructie: ‘Ga op dat uur van de nacht [een uur voor middernacht] naar een kruispunt van vier wegen. Wacht daar in stilte (*stans tacite*) en kijk. Eerst komen mensen van beide geslachten en alle leeftijden langs, sommigen te paard, anderen te voet... Je mag geen woord tegen ze zeggen tenzij ze tegen jou spreken. Deze menigte zal gevolgd worden door iemand, die groter is (*statura procerior*) dan de anderen, en breder (*forma corpulentior*), gezeten in een kar (*curru sedens*). Aan hem moet je deze brief geven zonder één woord, opdat hij hem leest. Hij zal doen naar je verlangen. Een eenvoudige taak voor een koudbloedig wezen.’ De jongeman begeeft zich naar het voorgeschreven kruispunt en (*debout à la belle étoile* = Venus?) constateert met eigen ogen de juistheid van wat de priester hem zei. Hij ziet tussen de andere passanten een vrouw, opgedirkt als een prostituee en rijdend op een muilezel met het haar, bijeengehouden door een gouden band op haar kruin, neergolvend tot op de schouders. In haar handen heeft ze een gouden stokje, waarmee ze de gang van haar rijdier regelt. Ze is vrijwel naakt vanwege de dunheid van haar kleding en gedraagt zich schaamteloos. Wat meer te zeggen? De laatste, die de meester (*dominus*) schijnt te zijn en die hem bekijkt met vreeswekkende ogen vanuit de hoogte van een met smaragden en grote parels schitterende kar, vraagt hem naar de reden van zijn komst en hij geeft de demon zijn brief zonder een woord te zeggen.¹⁰⁵ Lecouteux beschouwt de beschreven vrouw, Venus dus, als ‘la grande prostituée de Babylone’, bekend uit de ‘Apocalyps’ van St. Jan, die echter op een draak (een scharlaken rood beest) rijdt en in haar hand een gouden beker heeft.¹⁰⁶

5. Driemaal rond de kerk gaan

---

¹⁰⁴ Seligmann 1948, 219f.

¹⁰⁵ Lecouteux 1999, 107f naar W.v.Malmesbury, *Gesta rerum Anglorum*, II, 205 (met lit.-verwijzingen). De Cock (1919, 293) spreekt over een middeleeuwse marialegende (Vooys I, n°160), waarin een op het altaar staand Mariabeeld, door een *clerc* ten huwelijk gevraagd, werkelijk de hand uitstak en de vinger aanbood, waaraan men de ring draagt, – een wonder dat ook bij de Oude Romeinen met het beeld van Venus plaats had. Bij BP III, 128 wordt gewezen op een Mariabeeld, dat de ring, die de jongeling aan haar uitgestoken vinger geschoven had, vasthoudt (Poncelets Verzeichnis der Marienwunder in de *Analecta Bollandiana* 21, 264 n°290; etc.). Leland maakt melding van een Zigeunersage over het vinden van het beeld van een naakte *fate* (fee) in de ruïnes van oude heidense tempels of graven. Daarin moet men zijn sperma spuiten tijdens liefdevolle omhelzing en dan komt de *fate* tot leven in zijn dromen en vertelt haar minnaar waar begraven schatten liggen en zij wordt zijn ‘fortuin’. Men zal altijd geluk met haar hebben, mits men nooit een voet zet in de kerk (Walker 1983, 299). Ook van St. Agnes wordt gezegd: Een priester werd haar echtgenoot door het schuiven van een trouwring aan de vinger van haar standbeeld, alsof het het beeld van Aphrodite-Galatea was (Walker 1983, 13 naar Jacobus de Voragine, *The Golden Legend*, NY 1941, 113). Galatea, ‘milk-giving Goddess’, a title of White Aphrodite of Paphos, where her high priest Pygmalion ‘married’ her, by keeping her white image in his bed (ID., 332 naar Graves §65: Pygmalion, zoon van Belus, werd verliefd op Aphrodite en omdat hij haar niet kon krijgen maakte hij een ivoren beeld van haar en legde dat in zijn bed, de godin biddend om medelijden, waarop deze het beeld tot leven bracht als Galatea, die de moeder werd van Paphus en Metharme). Het trouwen (d.w.z. heilig huwelijk aangaan) met de H. Agatha wordt van de Siciliaanse koningen gezegd, die op die manier hun troon wonnen (ID., 13 naar d’Alviella, *Migration of Symbols*, NY 1956, 20).

¹⁰⁶ Openbaring 17:3-4 (etc.).

Een ‘eenvoudige’ methode om het heksen te leren uit Engeland schrijft voor: Ga om middernacht 12x rugwaarts om een kerk.¹⁰⁷ Dit om de kerk lopen is ook in Duitsland bekend: Om het heksen te leren moet een meisje 6 weken zekere spreuk zeggen en dan met een zwarte hen 3x tegen de zon rond de kerk gaan. Daarentegen moet een meisje, dat van hekserij genezen wil worden, op bevel van de pastoor 3x met de zon mee rond het kerkhof gaan.¹⁰⁸ Volgens een Limburgse informant verschijnt, als je driemaal rond de graven van geestelijken gaat, de duivel en sleurt je mee naar de hel.¹⁰⁹ Jozef Cornelissen verzamelde een verhaaltje, waarin het om de kerk lopen wordt toegepast om iemand van hekserij te genezen. De kermis speelt een belangrijke rol in het verhaal: Iemand uit het gehucht Schoot, onder Tessenderloo, ging eens in het naburige dorp Vorst ter kermis. Hij dronk en danste daar zo dapper, dat zijn geld spoedig verteerd was en hij al vroeg naar huis moest. Balend kwam hij onderweg op een ‘spookplaats’ een oud wijf tegen, dat hem een *boekskén* gaf: ‘Ga ermee naar de eerste de beste houtkant (bossage), trek er zoveel bladeren af als je maar wilt en je zal geld *overhoop* hebben.’ Hij moest het allemaal opmaken op de kermis, want de volgende dag zouden het bladeren zijn. Hij nam het boekske aan en was in de macht van de Boze. Hij nam zoveel geld als in zijn zakken kon, gaf een heleboel uit en ’s morgens zaten in zijn zakken slechts bladeren en het boekske. Hij wilde er vanaf en moest van de pastoor op zeker uur 3x rond de kerk gaan, telkens een ander gebed lezend. Ondertussen zag hij verschrikkelijke dingen, vlammen, monsters, angstzweet brak hem uit, maar hij bleef doorbidden en was verlost. Ook de pastoor, die in de kerk in de biechtstoel zat, was doornat van het zweet, van de strijd tegen de Boze.¹¹⁰

Ook in Mecklenburg is het rond de kerk lopen bekend: Om het heksen te leren moet een meisje zes weken een spreuk zeggen en dan met een zwarte kip 3x tegen de zon rond de kerk gaan.¹¹¹ Het tegenverhaal is: Een meisje, dat van de hekserij wil genezen, moet op bevel van de pastoor 3x met de zon mee om het kerkhof gaan.¹¹² Dit rond de kerk gaan komt al voor bij het Schotse proces in 1590: de vrouwen gingen 6x en de mannen 9x in processie rond de kerk van North Berwick.¹¹³ Rond 1629 vertelde Anna Friisfrau voor het Amtsgericht Lundenäs hoe ze in 1622

¹⁰⁷ Agricola 1976, 109 n°135.I = *FL* 13, 1902, 175f: ‘Folklore Notes from St. Briavel’s’ by L.M. Eyre.

¹⁰⁸ Peukert, *Niedersachsen* II, 1161, 1172 = Strackerjan 208a, b (Sloet 1887, 90f uit Saterland). Ook als methode om stuipen te genezen: in Helder gem gaat men met 9 personen 9x om de kerk (Molen 1979, 146).

¹⁰⁹ Blécourt, *VVuNedLimb.*, n°4.25.

¹¹⁰ Jozef Cornelissen, ‘Iets over Tooverboeken’, in: *Ons Volksleven* 5 (1893) 62-64. De gewone manier om iemand van de hekserij af te helpen, zien we in een ander door Cornelissen meegedeeld verhaal: Een mulderszoon van Borsbeek raapte eens een briefke op, ‘waar wondere woorden opgeschreven stonden’. Nauwelijks had hij die [hardop] gelezen of hij kon toveren en allerhande wondere dingen uitwerken. *Zoo nam hij de meulen van de teerling* en droeg hem een heel eind verder. Doch de jongen is *belezen*, [aldus] heeft men hem van die duivelskunst afgeholpen (ID, in: *Ons Volksleven* 3 (1891) 98 n°41: ‘Van het Tooverbriefke’ = *O.V.* 5 (1893) 64. Ook bestaan er boeken, die je betoveren als je erin leest, tenzij je terugleest, wat je gelezen hebt. Een vrouw in het gevang St. Bernard had te ver in het boek gelezen en was ineens omringd door een hele hoop duivels, die haar vastgrepen en meesleurden. (ID., in: *O.V.* 3, 98 n°40 = *O.V.* 5, 47).

¹¹¹ Agricola 1967, 390 (noten): Peuckert 1966b, 1161 = Strackerjan n°208a. Zie Appendix 1: ‘*Widdershins*’.

¹¹² Agricola 1967, 390 (noten): Peuckert 1966b, 1172 = Strackerjan n°208b. In Baskische volksverhalen wordt, aldus Caro Baroja (1964, 231), gezegd, dat bepaalde handelingen of bezittingen een persoon tot heks kunnen maken. Bijvoorbeeld *driemaal rond een kerk lopen* is voldoende om iemand tot heks te maken. In ieder geval veroorzaakt het groot ongeluk; ID., 303 nt. 7: Gezegd wordt dat een vrouw uit het huis van Jaulei in de Berástegui-regio van Guipúzcoa een heks werd, omdat ze dit deed. In Oñate meent men, dat wie dit doen *are snatched into Hell* en in Zarauz, dat de doden hen zullen verschijnen. Cf. *Eusko Folklore* n°69 (sept. 1926) 36.

¹¹³ Caro Baroja 1964, 128. Een Nederlands scheldrijmpje luidt: *Griffemeerd / Recht verkeerd / Driemaal om de kerk geloopt / Nog geen geld om brood te kopen*. (1892, Zaanstreek, Collectie Boekenooien, MI), met diverse varianten (*Geriformeerd, / Rechtsomkeert / Driemaal in de stront gesmeerd*). Uiteraard lieten de gereformeerden zich niet op

met 14 heksen op het kerkhof van Borris was samengekomen om de toverij te leren. Eerst *ging ze 3x rugwaarts rond de kerk* en zwoor het Christendom af. Toen *blied ze 3x door het sleutelgat* in de naam van de Duivel. De Duivel kwam nu naar haar in een zwarte gedaante en zette een teken op haar voorhoofd. In haar heksengroep hadden ze een ‘Rottenmeister’, een trommelslager en een ‘Pfeifer’. Vaak verzamelden ze zich op het kerkhof van FASTER om te dansen en zich te amuseren. Maar eerst waren ze in de kerk, waar hun ‘jongens’ (d.w.z. hun duivelsdienaren) opgeteld werden, en de Rottenmeister preekte, terwijl hij enige malen het misgewaad over de kop sloeg. De Rottenmeister, die Jörgen Simensen heet, boelde in de kerk met Karen Aagaard, net als hij dat met anderen deed, wanneer ze eropuit gingen om hun boze daden te begaan.¹¹⁴

Voor koning Jacobus in 1604 werden Sir Walter Raleigh en diens kring beschuldigd van *Spelling God's name backward*.¹¹⁵ De heksen doen alles *the contrary way*, tegendraads, dus achterstevoren, zoals het achterstevoren opzeggen van het Onze Vader, wat eeuwenlang werd beschouwd als een Zwarte Mis (= duivelsverering).¹¹⁶ Volgens King in zijn boek over *Heksen en Demonen* is dit een methode ‘supposedly indulged in by evilly disposed peasant witches, the servants of Satan’.¹¹⁷ Zo riep tijdens het proces (rond 1620) de benandante Giovanni Sion tegen Guiseppe uit Moimacco, die zijn deelname aan de sabbat maar bleef ontkennen: ‘Heeft Gerolamo da Villalta (de leider) aan jou niet, net zoals aan mij, het Paternoster achterstevoren geleerd?’¹¹⁸

---

de kop schijten en antwoordden met: *De Roomsche papen / Zaten in de kerk te slapen / Ze denken niet aan God / Maar aan de rand van de w[a]terpot*, met als variant: *Roomsche papen / Liggen te slapen. / Ze trekken aan de bel / En vallen achterover in de hel*, hetgeen uiteraard weer een tegenreactie uitlokte: *Gereformeerde Geuzen / Met de lange neuzen / Met de lange kinnen / Hebben de duivel van binnen*, enzovoort.

¹¹⁴ Gustav Henningsen, ‘Hexenverfolgung und Hexenprozesse in Dänemark’, in: Degn e.a 1983, 145.

¹¹⁵ Marlowe 1960, 217. Vgl. het in spiegelbeeld (d.w.z. achterstevoren) geschreven pact van Grandier (afgebeeld in Robbins 1965, 377f, met tekst en vertaling).

¹¹⁶ Trevor Ravenscroft, *De Lans van het Lot*, Deventer 1989, 276f: ‘Eeuwenlang heeft er een bijgeloof bestaan, dat het omgekeerd uitspreken van het Onze Vader een soort zwarte mis betekende.’ De moderne heksenbestrijder en onheilspreeker Hal Lindsey in zijn bekende *Satan leeft onder ons...*, Laren 1972, 23 (= *Satan is Alive and Well on Planet Earth*) zag op een campus-tv-uitzending een studente, die verklaarde heks te zijn (dit is de opkomst van de Wicca-beweging). ‘Om heks te worden,’ verklaarde het aardige studentje, ‘moest ik driemaal het Onze Vader achterstevoren opzeggen, terwijl ik naar een kaars staarde.’ En ze vervolgde met de opmerking niets tegen het Christendom te hebben. Lindsey tuint hier echter in een volksverhaal, want wie kan het Onze Vader achterstevoren opzeggen? In sagenmateriaal wordt over *Zum Totsingen, -beten* gesproken; dan moet je een jaar lang een psalm terugwaarts bidden en ‘t Onze Vader eraan knopen (uiteraard ook achterstevoren) (Agricola 1976, 375f met literatuur). De meeste methoden hebben de schijn van uitvoerbaarheid, zoals in een sage uit het Zwarte Woud: Een meisje liet zich *sieben Haare vom Kopfe reißen*. De oude vrouw wikkeldie haren in papier, *machte auch sonst noch etwas damit* en zei toen tegen het meisje, *wenn es dieses Päckchen ständig unter den Kleidern auf dem Rücken trage, könne es hexen. Wirklich übte das Mädchen das auch fleißig und zauberte oft* (de jongens naar zich toe) (Rünzig 1930, 12). Sergeant 1996/1936, 177f maakt melding van een bericht uit de *Somerset and Dorset Notes and Queries* van 1894 van een geval van tegenmagie, waarin een echtpaar, dat het slachtoffer is van de betovering, na het opzeggen van een rijmgebed om middernacht, na een uur zwijgend zitten voor het vuur, achterstevoren de kamer moet uitgaan, achterstevoren de trap beklimmen, ondertussen driemaal het Onze Vader achterstevoren opzeggend. Sergeant merkt op: ‘The result is not recorded.’ Summers 1992, 156 maakt melding van een geheel achterstevoren gezegde Mis, de zgn. Mis van S. Sécaire, gehouden in de ruïne van een kerk in het midden van de nacht van 11 tot 12 uur (naar Bladé, *Quatorze superstitions populaires de la Gascogne*, 1883, 16 = Karlinger & Übleis 1974, 98-100 n°89: het doel is iemand te doden door langzame uitdroging). Scobie (1983, 95), als een voorbeeld van ‘inverted behaviour’, stelt: ‘a regular feature of the Sabbath was the recital of the Latin Mass backwards’, een artikel van E.M. Zuesse, ‘On the Nature of the Demonic: African Witchery’, in: *Numen* 18 (1971) 225 citerend en verwijzend naar R. MacLean y Estenos, ‘La Brujería en el Peru’, in: *27th Int. Cong. of Americanists Bull.* 4 (1939) 303: *el brujo reza un Credo al revés*.

¹¹⁷ King 1987, 183.

¹¹⁸ Ginzburg 1986, 161.

Het komt ook voor in de verklaring van Ann Armstrong (Northumberland 1673) naar aanleiding van een vreemd ritueel op een brug:

*She and the rest had drawne their compasse ('tovercirkel') nigh to a bridg end, and the devil placed a stone in the middle of the compasse, they sett themselves downe, and bending towards the stone, repeated the Lord's prayer backwards.*¹¹⁹

In zijn boek met *charms* (toverspreuken) zegt Claude Lecouteux bij achterstevoren (*à rembours*): om een gebed in een toverformule te veranderen, citeerde men het achterstevoren (*à l'envers*). In IJsland deden de necromancers dat met het Onze Vader om doden op te wekken, waarvan zij antwoorden verwachtten.¹²⁰ Dit doet denken aan een Schots verhaal van het achterstevoren zeggen van het Onze Vader door een priester, die binnenkomt bij een vrouw, die waakt bij het lijk van haar man, een Schotse bergbewoner, dat zich verheven heeft en hen met zijn blik betovert. Meteen doofde de blik van de dode en het lijk viel terug op het bed neer.¹²¹

De oude smid uit Allersdorf vertelde het volgende voorbeeld van 'heksen leren' uit zijn jeugd: Twee jonge broers moesten telkens [?] om middernacht door de sleutelgaten van 12 kerken kijken. (De reden daarvoor is onduidelijk. De mensen zeiden dat de broers het moesten doen, konden echter niet verklaren waarom.) Toen ze bij de zesde kerk kwamen [kennelijk betreft het dus toch maar 1x!], gaf een vreemdeling hen een *Krug* (kroes) en vroeg hen die mee te nemen. Onderweg werd hij (de kroes) steeds zwaarder. Toen ze thuiskwamen, vloog er een kraai uit, die dagelijks in diverse gedaantes terugkwam en het spook van het huis werd. Het gezin gaf het huis op, maar het spook bleef hen volgen.¹²² Murray maakt naar Jacob Grimm melding van een moderne methode om heks te worden: driemaal rond de kerk lopen en de derde keer stil blijven staan voor de kerkdeur en te roepen: 'Kom naar buiten,' of te fluiten door het sleutelgat.¹²³ Het sleutelgat van de kerkdeur komt ook voor in Zweedse sagen, in de samenvatting van Klintberg: Iemand schrijft een contract met de Duivel [wil dus heksen leren] en stopt het in het sleutelgat van de kerkdeur. Hij ontmoet de duivel en verkrijgt het gewenste (geld, Zwarte Boek, *spiritus*, etc.).¹²⁴ In een ander type gaat een tovenaars 's nachts samen met iemand anders (een patiënt, een noviet) naar een kerk. Hij loopt 3x rond de kerk en blaast in het sleutelgat van de voordeur. De deur gaat open en de mannen springen over de drempel met twee voeten tegelijk. Bij het altaar ontmoeten ze de Duivel en het pakt wordt gesloten.¹²⁵

Een eenvoudig thuis uit te voeren methode om het heksen te leren komt van R.H. Crosby uit Lincolnshire. Een meisje, dat het wil leren, moet om middernacht bij de oude vrouw komen. Deze zegt haar: 'Ga staan, buk je en leg je vingertoppen tegen je teentoppen en zeg dan: "Alles, wat ik tussen mijn vingertoppen en tenen heb, overhandig ik je!"' (Ze bedoelt de Zwarte.) Het meisje doet dit, maar als ze het eerste deel van de zin gezegd heeft, ziet ze een grappig ventje binnenkomen en tegenover haar gaan zitten. Ze krijgt angst en vervolgt: '... en mijn tenen, overhandig ik God, de Almachtige!' Met een hoop kabaal verdwijnt het mannetje, de oude vrouw wil haar ombrengen en het meisje gaat er snel vandoor.¹²⁶ Iets dergelijks zien we in de bekentenis van de 14-jarige Annabil Stewart in 1677 te Paisley: Op aanraden van haar moeder en Besse

¹¹⁹ Murray 1963, 108 n. 2.

¹²⁰ Lecouteux 1996, 30. En hij voegt nog toe: Achterstevoren gezegd tijdens de Verheffing [van de hostie tijdens de Mis] geneest het Pater Noster tandkwalen. (naar Thiers III, 21).

¹²¹ Seligmann, *Die Zauberkraft des Auges...*, [1921], 212 naar W. Scott, *Minstrelsy* II, 1-2.

¹²² Sebald 1993, 119.

¹²³ Murray 1962, 107 naar Grimm, *Teutonic Mythology* (ed. Stallybrass), 1019.

¹²⁴ Klintberg 2010, 220f type L32: *Contract with the Devil placed in church keyhole* (5 reg.), opm. Legend form rare; most records are rite descriptions.

¹²⁵ Klintberg 2010, 221 type L33: *Meeting the Devil in a church* (7 reg.).

¹²⁶ Agricola 1976, 109 n°135.II = *FL* 45, 1934, 262: 'Lincolnshire Folklore' by Ethel H. Rudkin,

Weir legde ze een hand op de kruin van haar hoofd en de andere op de zool van haar voet en zwoor, dat ze zich overgaf aan zijne satanische majesteit.¹²⁷ Jane Townsend bood, naar het verluidt, in 1670 meisjes aan te leren hoe ze heks moesten worden door naar de kerk te gaan, voor het doopvont te gaan liggen en zeven keer hun christelijke namen te verloochenen.¹²⁸ Seligmann wijst in zijn studie van het boze oog erop, dat nalatigheid bij kerkelijke gebruiken tot de boze blik leiden, b.v. wanneer je 's morgensvroeg je niet hebt gezegend (als Katholiek heb je in je slaapkamer een wijwaterbakje, zodat je 's morgens na het opstaan meteen jezelf kunt zegenen; overigens kan je jezelf ook 'droog' zegenen door een kruisteken te maken: 'een kruisje slaan' wordt dat genoemd). In Lauenburg en Mecklenburg krijgt men de boze blik als men bij het ontvangen van de communie [hostie] verstrooid rondkijkt of omkijkt; volgens sommigen zie je dan de duivel, spoken of geesten. De boze blik krijg je in de Languedoc als je je 3x omdraait, terwijl de priester het evangelie leest. Wie in Hohenstein (Masuren) na de ontvangst van de communie achter het altaar met een zweep knalt (die men voor dit doel onder de jas in gereedheid houdt en na het bedrijven van de daad onmiddellijk weer verstopt), die kan voortaan heksen.¹²⁹ In Zweden (Mohra 1670) gaf de Duivel een beurs aan de heksen, waarin schaafkrullen van klokken zaten, met een steen eraan gebonden, die ze in het water moesten werpen en waarbij ze naar Murray de woorden moesten zeggen: 'As these Shavings of the Clock do never return to the Clock, from which they are taken, so may my Soul never return to Heaven.'¹³⁰ Door Klintberg is dit als type opgenomen in zijn sagencatalogus van Zweden: Op hun weg naar of van Blåkulla houden de heksen stil in een klokkentoren, waar ze brons schrapen van de kerkklok. Ze gooien de schraapsels naar buiten met de woorden: 'Het is even onmogelijk voor mijn ziel om zalig te worden als het is voor dit brons om naar deze klok terug te keren.'¹³¹ Gerelateerd is een ander type, waarin een boerenknecht zich verbergt in de klokkentoren om de heksen te zien wanneer ze daar bijeenkomen om brons te schrapen van de kerkklok. Ze ontdekken hem maar kunnen hem niets doen, omdat hij het Onzevader rond zich heeft geschreven met krijt.¹³²

Literatuur

¹²⁷ Fielding 1945, 143. Dit lijkt op een ritueel, beschreven door Jean Weir (1670) [= Wier, Weyer] en te vinden bij Murray 1963, 165: 'at the instigation of some woman unnamed she put her foot on a cloth on the floor with her hand upon the crown of her head, and repeated thrice: "All my cross and troubles go to the door with thee." This seems to have been an admission ceremony,' aldus Murray, 'but the words are of the same sentiment as the one recorded by the Lancre, "tout notre mal est passé".' Fielding, 144: Ook Margaret Jackson bekende, dat 40 jaar ervoor ze zich had gegeven van de kruin van haar hoofd tot de zolen van haar voeten aan de duivel.

¹²⁸ Thomas 1989, 444.

¹²⁹ Seligmann 1921, 275 naar Busch, *Volks Glaube*, 310f; Wuttke-Meyer, *Volksaberg Glaube*, §220; Bartsch, *Mecklenburg*, II, 52. §129 II, 55, §156a-c; Freybe, *Volksaberg Glaube*, 119; 'Procès de sorcellerie, Document de 1485, in: *Revue de Tarn*, I, 53; Töppen, *Masuren*, 13. Zie ook G. Krekelberg, 'Het Avondmaal in het volksgeloof', in: *Eigen Volk* 2, 1930, 126: In Oost-Pruisen staat het geloof vast, dat hij, die na het ontvangen van 't Avondmaal achter het altaar met een zweep klapt, heksen kan.

¹³⁰ Murray 1963 (= 1921), 78 naar Horneck, II, 322. Het ritueel bestaat uit het in het water laten vallen van de *shavings*, niet van de beurs met de steen eraan om hem te laten zinken! Daarentegen worden de *shavings* aan het lot overgelaten, dat ook kan besluiten ze terug te brengen.

¹³¹ Klintberg 2010, 277 type N8: *Witches renounce salvation* (7 reg.), beter: *Witches are denied salvation*. De formule 'It is as impossible for my soul to be blessed as it is for this bronze to come back to the bell' houdt de (door de kerk veroordeelde) fataliteit in, dat een ziel niet meer gered kan worden, wanneer deze eenmaal in de klauwen van de duivel is geraakt (hiertegen b.v. Theophilus en Mariken van Nieuweghen, gered door Maria).

¹³² Klintberg 2010, 277 type N9: *Farmhand sees witches in bell tower* (9 reg.). De krijtcirkel gevormd door de letters zorgt al voor protectie, die nog extra wordt verhoogd door het gebruik van 'heilige woorden'.

- Agricola, Christiane (hgg.), *Schottische Sagen*, Berlin 1967 (*Europäische Sagen*, hgg. Will-Erich Peuckert, V).
- Agricola, Christiane (hgg.), *Englischen und Walischen Sagen*, Berlin 1976.
- Andrews, George (ed.), *Drugs and Magic*, St. Albans 1975.
- Behringer, Wolfgang, *Witchcraft Persecutions in Bavaria. Popular magic, religious zealotry and reason of state in early modern Europe*, transl. J.C. Grayson & David Lederer, Cambridge (University Press) 1997 (= *Hexenverfolgung in Bayern: Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*, München 1987).
- Beitl, Richard, *Im Sagenwald. Neue Sagen aus Vorarlberg*, Feldkirch 1953.
- Beyer, Horst & Annelies, *Sprichwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, München 1985.
- Birlinger, Anton, *Aus Schwaben. Sagen, Legenden, Aberglauben, Sitten, Rechtsbräuche, Ortsneckereien, Lieder, Kinderreime*, Wiesbaden 1874 (2 Bd. in 1).
- Blécourt, Willem de, *Volksverhalen uit Nederlands Limburg*, Utrecht-Antwerpen 1981.
- Booss, Claire (ed.), *Scandinavian Folk & Fairy Tales*, New York 1984.
- Caro Baroja, Julio, *The World of the Witches*, London 1964 (Madrid 1961).
- Chauvin, *Bibliothèque des Ouvrages Arabes*,
- Cock, Alfons de, *Studiën en Essays over oude volksvertelsels*, Antwerpen 1919.
- Cox, H.L., *Van Dale Groot Woordenboek Duits - Nederlands*, Utrecht etc. 1983.
- Daalder, D.L. (ed.), *Mythen en Sagen uit het oude Europa*, Prisma 1974 (= 1959).
- Degn, Christian, Hartmut Lehmann & Dagmar Unverhau (eds.), *Hexenprozesse. Deutsche und skandinavische Beiträge*, Neumünster 1983.
- Diefenbach, Johann, *Der Hexenwahn in Deutschland*, Leipzig 1985 = Mainz 1886.
- Fielding, William J., *Strange Superstitions and Magical Practices*, Philadelphia 1945.
- Gaál, Karóly, *Angaben zu den abergläubischen Erzählungen aus der südlichen Burgenland*, Eisenstadt 1965.
- Geerts, G. & H. Heestermans, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, Utrecht-Antwerpen 1984 (3 delen).
- Ginzburg, Carlo, *De Benandanti. Hekserij en Vruchtbaarheidsriten in de 16^e en 17^e eeuw*, Amsterdam 1986 (= *I Benandanti: Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, 1966)
- Graves, Robert, *The Greek Myths* (2 delen), Harmondsworth 1977 (= 1955).
- Grimm, Brüder (ed.), *Deutsche Sagen*, 2 delen, München-Leipzig o.J.
- Groot, Hans de (red.), *Van Dale Idioom woordenboek. Verklaring en herkomst van uitdrukkingen en gezegden*, Utrecht-Antwerpen 1999.
- Grüner, Gustav, *Waldeckische Volkserzählungen*, Marburg 1964.
- Haan, Tjaard W.R. de, *Onze Volksrijmen*, Utrecht-Antwerpen 1978.
- Hammes, Manfred, *Hexenwahn und Hexenprozesse*, Frankfurt a.M. 1977
- Hansen, Joseph, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter*, München-Leipzig 1900.
- Hansen, Joseph, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter*, Bonn 1901
- Happel, Eberhard Werner, *Größte Denkwürdigkeiten der Welt oder Sogenannte Relationes Curiosae*, Berlin 1990 (= Hamburg 1684).
- Harrebomée, P.J., *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal*, Amsterdam 1980.
- Haver, Jozef van, *Nederlandse Incantatieliteratuur. Een gecommantarieerd compendium van Nederlandse bezweringsformules*, Gent 1964.

- Hoogewerff, G.C., *De Heksenhamer*, Baarn s.d. [1930].
- Huizenga-Onnekes, E.J., *Heksen- en Duivelsverhalen in Groningerland* (ed. J.A. Fijn van Draat), Winschoten z.j. (1971?).
- Jahn, Ulrich, *Volkssagen aus Pommern und Rügen*, Berlin 1880.
- Joisten, Alice & Abry, Christian, *Etres fantastiques des Alpes*, Paris 1995.
- Karlinger, Felix & I. Übleis, *Südfranzösische Sagen*, Berlin 1974.
- King, Francis X., *Heksen en Demonen*, Amsterdam 1988 (= *Witchcraft and Demonology*, 1987).
- Klintberg, Bengt af, *The Types of the Swedish Folk Legend*, Helsinki 2010 (FFC 300).
- Knoop, Otto, *Volkssagen, Erzählungen, Aberglauben, Gebräuche und Märchen aus dem östlichen Hinterpommern*, Posen 1885.
- Krieger, Heinz-Bruno, *Elmsagen*, Braunschweig 1967.
- Krosenbrink, G.J.H., *Volkverhalen uit Gelderland*, Utrecht-Antwerpen 1979.
- Laan, K. Ter (ed.), *Nederlandse Overleveringen*, 2 delen Zutphen 1981 (= 1932).
- Lea, Henry Charles, *Materials toward a history of witchcraft*, Philadelphia 1939.
- Lecouteux, Claude, *Charmes, Conjurations et Bénédictiones. Lexique et formules*, Paris 1996.
- Lecouteux, Claude, *Chasses fantastiques et Cohortes de la nuit au Moyen Age*, Paris 1999.
- Lexer, Matthias, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Stuttgart 1986 (Repr. 37e Aufl.).
- Marlowe, Christopher, *De Warachtighe Historie van Doctor Faustus*, Den Haag 1960.
- Meder, Theo, *Vertelcultuur in Waterland. De volksverhalen uit de collectie Bakker*, Amsterdam 2001
- Molen, S.J., *Vrijdag de dertiende; bijgeloof en wat erachter zit*, [Spectrum] 1979.
- Müllenhoff, Karl, *Sagen, Märchen und Lieder aus Schleswig, Holstein und Lauenburg*, NY 1976 (= ed. Otto Mensing, Schleswig 1921).
- Müller, Josef, *Sagen aus Uri*, hgg. H. Bächtold-Staubli, Basel 1926.
- Murray, M.A., *The Witch-Cult in Western Europe*, Oxford Paperbacks n°53, 1963 (= 1921).
- Murray, M.A., *The God of the Witches*, Background Books (1962? = 1931)
- Neckel, Gustav, *Sagen aus dem germanischen Altertum*, Darmstadt 1964.
- Neumann, Siegfried, *Sagen aus Mecklenburg*, München 1991.
- Peters 2002 = Edward Peters, 'The Medieval Church and State on Superstition, Magic and Witchcraft from Augustine to the sixteenth century', in: Ankarloo, Bengt & Stuart Clark (eds.), *Witchcraft and Magic in Europe: The Middle Ages*, (Vol 3) London 2002.
- Petzoldt, Leander, *Deutsche Volkssagen*, München 1970.
- Petzoldt, Leander, *Sagen aus dem alten Österreich*, München 1994 (2 delen)
- Peuckert, W.-E., *Deutsche Sagen I. Niederdeutschland*, Berlin 1961.
- Peuckert, W.-E., *Deutsche Sagen II: Mittel- und Oberdeutschland*, Berlin 1962.
- Peuckert, W.-E., *Deutsche Sagen IV. Westalpen*, Berlin 1965.
- Peuckert, W.-E., *Niedersächsische Sagen*, Göttingen 1966b.
- Ranke, Friedrich, *Die deutsche Volkssagen*, München 1910 (*Deutsches Sagenbuch*, hgg. Von der Leyen, 4. Teil).
- Roeck, F., *Volkverhalen uit Belgisch Limburg*, Utrecht/Antwerpen 1980.
- Rünzig, Joh., *Schwarzwald-Sagen*, Düsseldorf 1930.
- Saatkamp, Marielies & Dick Schlüter (hgg.), *Von Hexen un Dävelslüden. Über Hexen, Zauberei und Aberglauben im niederländisch-deutschen Grenzraum – Over heksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek*, Enschede etc. 1995.
- Schopp, Joseph, *Verzauberte Welt. 1. Die magischen Sagenkreise in Südhessen und Nordbaden*, Giessen 1967 (Beiträge zur hessischen Volks- und Heimatforschung).

- Scobie, Alex, *Apuleius and Folklore, Toward a History of ML 3045, AaTh 567, 449A*, London 1983.
- Sebald, Hans, *Hexen damals – und heute?*, Bindlach 1993 (= Frankfurt a/M 1987).
- Sébillot, Paul-Yves, *Le Folklore de la Bretagne*, Paris 1968 (2 delen).
- Seligmann, S., *Die Zauberkraft des Auges und das Berufen. Ein Kapitel aus der Geschichte des Aberglaubens*, Den Haag [1921] (11-5-2002; De Slegte; €,-)
- Sergeant, Philip W., *Witches & Warlocks*, London 1996 (= 1936).
- Siefkes, Wilhelmine, *Ostfriesische Sagen und sagenhafte Geschichten*, Aurich 1963.
- Sloet, Mr. L.A.J.W. Baron, *De Dieren in het Germaansche volksgeloof en volksgebruik*, 's Gravenhage 1887.
- Soldan-Heppe, *Geschichte der Hexenprozesse*. Hgg. Max Bauer, Bd. 1, Hanau/M 3^e dr. (Reprint Jugoslavia).
- Strackerjan, Ludwig, *Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg I*, Leer 1972 (= 2^e ed. Oldenburg 1909 van Karl Willoh).
- Summers, Montague, *The History of Witchcraft & Demonology*, [Castle Books, USA] 1992.
- Teenstra, Marten Douwes, *Nederlandse Volksverhalen*, Leeuwarden 1973 (= 1843/48).
- Teirlinck, Is., *Flora Magica*, Antwerpen 1930.
- Thomas, Keith, *De Ondergang van de Magische Wereld*, [AGON] 1989 (= 1971).
- Tobler, Otto, *Die Epiphanie der Seele in deutscher Volkssage*, Diss. Kiel 1911.
- Trachtenberg, Joshua, *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jews and its relation to modern antisemitism*, New Haven 1945 (= 1943).
- Trachtenberg, Joshua, *Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion*, New York 1970.
- Walker, Barbara G. (ed.), *The Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, San Francisco (= 1983).
- Wolf, Hans-Jürgen, *Hexenwahn. Hexen in Geschichte und Gegenwart*, Bindlach 1994 (= 1989).
- Wolf, Johannes Wilhelm, *Niederländische Sagen*, Leipzig 1843
- Zaunert, Paul, *Westfälische Sagen*, Jena 1917.
- Zaunert, Paul, *Friesische Sagen von Texel bis Sylt*, Jena 1928a.
- Zaunert, Paul, *Harzland-Sagen*, Jena 1928b.

Afkortingingen

- AT = Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki 1961 (FFC 184).
- BP = Bolte, Johannes & Polivka, Jiri, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm* (5 delen), 1913-1932.
- DAF = Grandsaignes d'Hauterive, R., *Dictionnaire d'Ancien français Moyen Age et Renaissance*, Paris 1947.
- DDD = Toorn, Karel van der e.a. (Ed.), *(DDD) Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden etc. 1995.
- DQP = Browning, D.C. (ed.), *The Everyman Dictionary of Quotations and Proverbs*, London 1989 (= 1982 = 1951)
- HDA = Bächthold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaube*
- LdM = *Lexikon des Mittelalters*, München 1980-1998 (9 delen)
- ML = R. Christiansen, *The Migratory Legends*, Helsinki 1958 (FFC 175).
- SINSAG = Sinninghe, J.R.W., *Katalog der Niederländische Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*, Helsinki 1943a (FFC 132)